

Onderwijskanon van het Westerkwartier

Concept juli 2023

Waarde meelezers,

belanghebbenden en belangstellenden

Met genoeg delen we hierbij een eerste concept van de onderwijskanon van het Westerkwartier.

Uitgaande van het mooie werk dat er al lag, hebben we geprobeerd meer aansluiting te vinden op de herziene canon van Nederland (2021). Op die manier kan de regio-canon productief gemaakt worden voor het onderwijs (basisonderwijs en onderbouw vo). Ook kan het erfgoed in de regio zo dichterbij dat onderwijs komen te staan. Bij de keuze voor de vensters en de bijbehorende teksten hebben we gekeken naar:

- een meer evenwichtige spreiding over de tijdvakken;
- mogelijkheden tot koppeling aan de vensters van de landelijke canon, zonder de regionale eigenheid daarmee geweld aan te doen;
- Mogelijkheden tot koppeling aan de zeven thematische lijnen binnen de landelijke canon
- aandacht voor de perspectieven van ándere (sociale) groepen: vrouwen, migranten, minderheden;
- mogelijkheden om het erfgoed in de regio structureel in te bedden.

Of we hierin geslaagd zijn, is niet aan ons om te beoordelen. Graag gaan we na de zomervakantie met verschillende 'kringen' in gesprek over de herkenbaarheid en de bruikbaarheid van dit concept. Een uitnodiging voor een van die bijeenkomsten krijgen jullie in de loop van Augustus in een afzonderlijke mail.

Tot dan: veel leesplezier en tot na de zomer!

De schrijfgroep: Joost Eskes, Harry Perton, Alderik Visser

© Stichting Kwartiermakers

Kerkstraat 8 | 9801 CN | Zuidhorn

06 – 276 18 667

www.erfgoedwesterkwartier.nl

info@erfgoedwesterkwartier.nl

Met dank aan:

het Prins Bernhard
Cultuurfonds

Inhoudsopgave

Legenda	4
1. Hunebedden in het Westerkwartier?	5
2. Hoog en droog	7
3. Ontmoetingen met de Romeinen	9
4. Liudger	11
5. Water als levensader	13
6. Tufsteen en baksteen	15
7. Vikingen en Boeren	17
8. Bidden en werken	19
9. Steenhuizen	21
10. Stad en Ommeland	23
11. de Aduarder kring	25
12. Strijd om het ware geloof	27
13. Tovenaresen in het Westerkwartier	29
14. Burgeroorlog	31
15. Beetke en Anna	33
16. Abel Tasman en de Oost	35
17. Helsche Boosheit	37
18. Geert Reinders	39
19. Vreemd volk?	41
20. De Afscheiding	43
21. Marten Douwes Teenstra	45
22. De verhalenschat van een huisnaaister	47
23. Snelle Tijden?	49
24. Wabina Mansholt-Andraea	51
25. Jan Wiegers	53
26. Ije Wijkstra	55
27. Duifje Denneboom	57
28. Limburgers in Leek	60
29. Molukkers in Marum	62
30. Intensieve Landbouw	64
31. Café-cultuur	66
32. Stadse Fratsen	67

Legenda

De concept-vensters op de volgende pagina's zijn volgens een vaste structuur opgebouwd:

Titel

met daaronder verwijzingen naar:

- De tien tijdvakken (bestaande tijdsindeling op school) en voorstel voor nieuwe indeling (SLO/VGN, 2022: <https://www.slo.nl/@20483/ontwikkelingen-tijd/>)
- Kenmerkende aspecten (het bestaande curriculum) en ontwikkelingen (voorstel nieuwe benadering)

Basistekst

Korte samenvatting van de kern van het venster in enkele zinnen **in vet**. Geschikt voor leerlingen groep 7 – klas 2/3

Uitgebreide tekst

Uitwerking van de basistekst met verbindingen naar verschillende thema's en met gebruikmaking van vak-concepten. Geschikt voor oudere leerlingen, docenten, methodemakers, educatieve diensten enz.

Thematische lijnen

Niet-uitputtende mogelijkheid om aansluiting te vinden bij de zeven thematische hoofdlijnen van de Canon van Nederland:

1. Leven in een kwetsbare delta - Nederland waterland
2. Wat geeft betekenis? - zingeving en levensbeschouwing
3. Woord en beeld verbinden - taal, kunst en cultuur
4. Wat weten wij? - kennis, wetenschap en innovatie
5. Wie telt er mee? - sociale (on)gelijkheid
6. Wie bestuurt er? - politiek en samenleving
7. Knooppunt van verbindingen – wereldeconomie

Verwijzingen naar:

- De canon van Nederland
- Provinciale en regionale canons van (met name) Drenthe, Groningen en Friesland
- Musea, andere websites, enz.

Literatuur

1. Hunebedden in het Westerkwartier?

Tijd van jagers en boeren – Prehistorie tot 3000 v.Chr. / Prehistorie; voor de introductie van het schrift

De levenswijze van jager-verzamelaars / Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen

11.000 voor onze gangbare jaartelling (BCE) leven er in onze streek rendierjagers. Ze hebben stenen werktuigen en trekken een deel van het jaar in kleine groepen rond, op zoek naar voedsel. Als het klimaat warmer wordt verdwijnt het Doggerland, dat tussen het huidige Engeland en Nederland in ligt. De Noordzee komt steeds dichterbij en de rivieren kunnen hun water minder goed kwijt. Rond 3000 BCE trekken vanuit het zuiden boeren de streek in. Het zijn dezelfde mensen die in Drenthe hunebedden bouwen. In het Westerkwartier zijn zulke of andere grafkamers niet teruggevonden, maar waarschijnlijk zijn die er wel geweest. *[lees meer]*

Afbeelding 1: Hunebed G1: Noordlaren, Groningen. Bron: hunebed nieuwscafé

De oudste sporen van mensen in onze streek zijn stenen vuistbijlen die Neanderthalers – een uitgestorven mensensoort – meer dan 30.000 jaar geleden hebben gebruikt. We weten niet of ze lang bij de vindplaats bij Noordhorn gewoond hebben: ~~zo noordelijk leefden de meeste Neanderthalers niet.~~ De oudste sporen van de moderne mens, de *homo sapiens sapiens* zijn gevonden in Boerakker en bij Zevenhuizen. Het zijn brandputten, pijlpunten en krabbers van rendierjagers die hier 13.000 jaar geleden aan het einde van de laatste ijstijd leven. Een deel van het jaar jagen ze in kleine groepen van vier tot acht mensen op wild. Een ander deel van het jaar komen ze waarschijnlijk samen om de buit te verdelen, feest te vieren en huwelijken te sluiten.

Na die laatste ijstijd warmt het klimaat op en ontstaat er langzaam meer begroeiing in deze streken. Rond 3000 BCE trekken landbouwers vanuit het zuiden het Westerkwartier binnen. Het zijn dezelfde mensen met een donkere huid en blauwe ogen die in Drenthe de hunebedden bouwen. Ze bakken ruwe potten van klei in de vorm van een trechter – hun cultuur noemen we daarom de trechterbeker-cultuur. De boeren die binnentrekken kappen stukken oerbos en bouwen daar boerderijen. Op de akkers rond hun erven verbouwen ze oude graansoorten zoals eenkorn en emmertarwe en houden ze runderen, schapen en geiten. Sporen van dit boerenleven vinden we behalve in Boerakker ook bij Tolbert en Marum. Ook op andere plekken in het Westerkwartier zijn scherven van potten uit de trechterbeker-cultuur gevonden. Archeologen denken dat deze mensen ook hier hunebedden of

andere soorten grafkelders hebben gebouwd om hun doden in te begraven. Maar de waterspiegel blijft stijgen en grote delen van het Westerkwartier veranderen in moeras. Wie weet hoeveel stenen daarin verzonken zijn?

Thematische lijnen:

- Leven in een kwetsbare delta – Nederland waterland (W)
- Wat geeft betekenis? – zingeving en levensbeschouwing (Z)
- Wat weten wij? – kennis, wetenschap en innovatie (I)

Verwijzingen

Canon van Nederland: hunebedden;

Canon van Drenthe: reuzenstenen; (po); reuzestenen (vo);

Canon van Groningen: de eerste landbouwers;

Kanon van Fryslân: De Koe;

Literatuur

Achterop, S.H., 1961: Een depot van bijlen uit Boerakker, gem. Marum, c;vig6i, 158-64.

Achterop, S.H., 1972-73: Stenen bijlen uit de omgeving van het Oude Diep bij Marum, c,v 1972-73, 143-61.

Eskes, J. (z.j.). Interviews met regionale (amateur-)archeologen. Niet uitgegeven.

Stapert, D, Johansen, L. (e.a.) (2012). Toch vondsten uit het Midden-Paleolithicum in Noordhorn (Gr.).

Paleo Actueel 23: 9 – 13

https://www.academia.edu/2350623/Toch_vondsten_uit_het_Midden_Paleolithicum_bij_Noordhorn_Gr

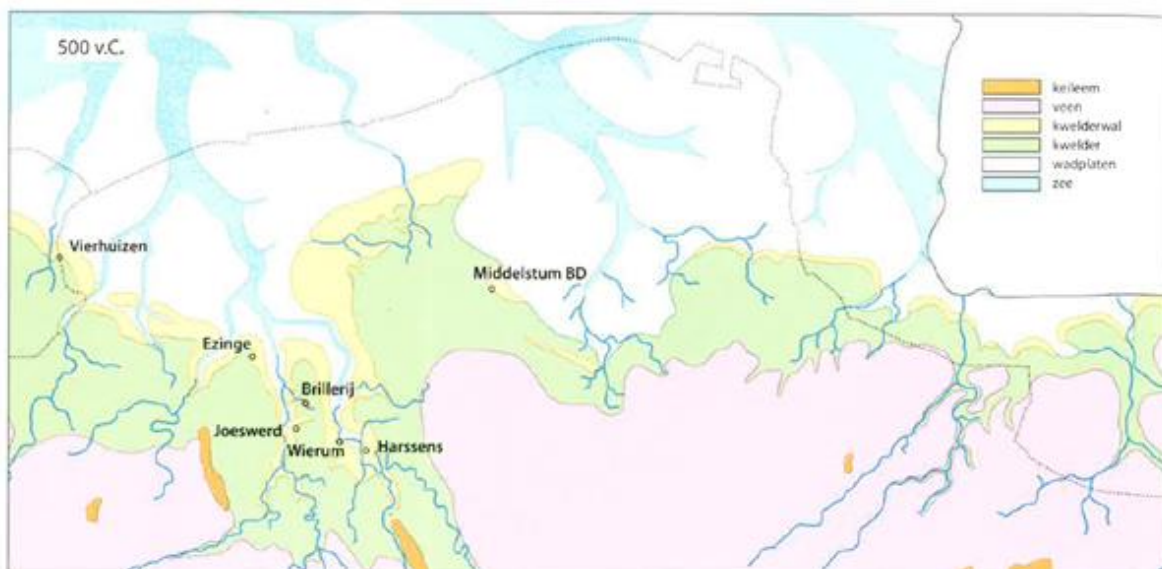
2. Hoog en droog

Leven op wierden

Tijd van jagers en boeren – Prehistorie tot 3000 v.Chr. / Prehistorie; voor de introductie van het schrift / Tijd van Grieken en Romeinen – Oudheid 3000 v.Chr. tot 500 n.Chr. / tijd van oude rijke - Oudheid; 3000 BCE tot 500 CE

De levenswijze van jager-verzamelaars / Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen

Vanaf ongeveer 600 BCE werpen boeren aan de waddenkust wierden op. Ook als de zee heel hoog komt, houden ze op deze heuvels van zeeklei en mest meestal droge voeten. Op deze wierden en de kwelders eromheen doen ze aan landbouw en veeteelt. Ook vissen ze en drijven ze handel. Eeuwenlang is er veel bedrijvigheid op de wierden, maar om onbekende redenen trekken de bewoners in de 4^e eeuw in de gangbare jaartelling (CE) weg. Een paar wierden, zoals die van Ezinge, Feerwerd en Niehove blijven vanaf de late steentijd tot aan nu voortdurend bewoond en zijn dus bijna net zo oud als de stad Rome. [lees meer]

Afbeelding 2: De waddenkust met wierdendorpen, 500 BCE. Bron: Westerink 2022

Het waddegebied is een overgangsgebied tussen zee en land. Door getijdebewegingen (eb en vloed) laat de zee slib achter, slijbt het land langzaam op en ontstaan er kwelders. Door storm en zeespiegelstijging slaat dat nieuwe land soms ook snel weer weg.

Vanaf ca. 600 BCE gaan landbouwers aan de noordelijke kust deze landvorming beïnvloeden. Met het slib en slijk van de zee en met de uitwerpselen van hun dieren bouwen ze langzaam heuvels op. Op deze wierden houden ze droge voeten als de zee woest is of weer hoger wordt. Op hun zelfgemaakte eilanden kunnen ze hun leven als boeren en vissers ook bij hoogwater voortzetten. De Griekse zeevaarder Pythias van Massalia beschrijft de bewoners van de Waddenkust (ca. 325 BCE) als 'wonend tussen land en zee' en stelt vast dat ze handelen in barnsteen dat aanspoelt op de kust.

De afstammelingen van de hunebedbouwers blijven dus in het noorden van wat nu het Westerkwartier is. Eeuwenlang doen ze er aan landbouw en visserij en drijven er handel. Om onbekende redenen verlaten zij de meeste wierden in de 4^e eeuw CE. Sommige, zoals de wierden van

Afbeelding 2: Wadenkust ca. 600 BCE. Overgenomen uit Westerink, 2022

Ezinge, Feerwerd en Niehove blijven bewoond. Deze dorpen in het Nationaal Landschap Middag-Humsterland zijn daarmee maar net iets jonger dan de stad Rome.

De Romeinen noemen de bewoners van dit kustgebied *Frisii* – Het is onduidelijk waar die benaming vandaan komt: het zouden -naar het Latijn - ‘mensen met krullen’ kunnen zijn of oud-Germaans voor ‘vrije mensen’. Het zijn mensen die een Germaanse taal spreken, maar sporen van Germaanse Goden vinden we in deze tijd nog niet. Soms begraven of verbranden ze hun doden, maar ook leggen ze die buiten de wierde om te vergaan. Tot in de 2^e eeuw CE verzamelen en bewerken bewoners van de wierden beenderen en schedels van de voorouders die zo zijn vergaan om die thuis te vereren.

Thematische lijnen

- Leven in een kwetsbare delta – Nederland waterland (W)
- Wat geeft betekenis? – zingeving en levensbeschouwing (Z)
- Wat weten wij? – kennis, wetenschap en innovatie (I)
- Knooppunt van verbindingen – wereldeconomie (E)

Verwijzingen

Canon van Groningen: [op zoek naar vruchtbaar land](#);

Kanon van Fryslân: [Hogebeintum](#);

[Museum Wierdenland](#) Ezinge

Literatuur

Deen, M. (2013). *De Wadden. Een geschiedenis*. Amsterdam

Doorn, F. van (2021). *De Friezen. Een geschiedenis*. Amsterdam

Massalia, P. van, ‘Barnsteenhandel op de Waddeneilanden’, In: Mak, G. (1991). *Ooggetuigen van de vaderlandse geschiedenis. Meer dan honderd reportages uit Nederland*. Amsterdam

Westerink, B. (2022). *Wierdenlandschap*. Gorredijk

3. Ontmoetingen met de Romeinen

Tijd van Grieken en Romeinen – Oudheid 3000 v.Chr. tot 500 n.Chr. / tijd van oude rijke - Oudheid; 3000 BCE tot 500 CE

De groei van het Romeinse Rijk waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde; De confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur van Noordwest-Europa / De verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur (po en vo)

Vlak voor het begin van de jaartelling trekken de Romeinen het gebied binnen dat nu Nederland heet. Een tijdlang proberen ze ook het Noorden tot aan de Waddenkust in te nemen, maar in 47 CE trekken ze zich terug achter de *limes*. De bewoners van de waddenkust staan niet onder het gezag van Rome, maar hebben wel contact met de buren. Waarschijnlijk drijven ze handel met elkaar; zeker is dat *Frisii* dienst nemen in het Romeinse leger. Door problemen in het Rijk trekken de Romeinen zich in de loop van de derde eeuw terug uit Nederland. Nadat veel wierden een tijdje verlaten zijn worden ze vanaf de vijfde eeuw opnieuw bewoond door Germaanse stammen. *[meer lezen]*

Afbeelding 3: Mercurius van Ezinge. Bronzen godenbeeldje 1e eeuw

Onder leiding van generaal Gaius Julius Caesar (100 - 44 BCE) trekken de Romeinen in 50 BCE vanuit het zuiden de Rijndelta binnen. Dat is het gebied dat we nu Nederland noemen. Een eeuw lang proberen zij ook het noorden onder controle te krijgen. Het lukt ze niet de Friezen en ook de Chauken, een stam die in de eerste eeuw bij de oostelijke wadden is komen wonen, te verslaan. Dat komt vooral doordat dat Noorden, met alle moerassen, voor de Romeinse soldaten gevaarlijk is. Bovendien is er voor de Romeinen ook weinig te halen. In het jaar 47 CE besluit keizer Claudius dat de Rijn de grens wordt van het rijk - de *limes*. Het noorden hoort daar definitief niet bij – al moet het een tijdlang nog wel belasting betalen aan de buren.

Ook in het Westerkwartier zijn Romeinse resten uit de eerste eeuwen van onze jaartelling gevonden: aardewerk, sieraden, godenbeeldjes en munten. Friezen en Romeinen hebben dus contact met elkaar, maar we weten niet hoe intensief dat is. Misschien drijven ze handel met elkaar. Zeker weten we dat Friese jongemannen dienst nemen in het Romeinse leger. Er zijn verschillende Romeinse bataljons met Friese legionairs. De Romeinse resten die gevonden zijn op de wierden en op de Gast van Noord- en Zuidhorn kunnen dus ook van terugkerende soldaten zijn geweest. Anders dan bijvoorbeeld de Bataven worden de Friezen en Chauken niet geromaniseerd. Zij blijven hun hoeves bouwen zoals ze dat al eeuwen doen. Ook het pottenbakkerswiel nemen ze niet van de Romeinen over.

In de vierde eeuw begint een grote volksverhuizing. Nadat de meeste wierden een tijdlang verlaten zijn geweest bevolken Angelen en Saksen vanaf de vijfde eeuw de wierden aan de kust. Van daaruit trekken ze ook weer verder, naar het huidige Engeland. Aan het leven op de wierden verandert dat weinig: de 'nieuwe Friezen' nemen de gebruiken van de oude bevolking voor een groot deel over. Wel nemen ze waarschijnlijk de Germaanse Goden met zich mee: Wodan, Donar, Frya en anderen die de

namen van onze dagen tot op de dag van vandaag bepalen. Omdat de zeespiegel verder stijgt leggen ze zich rondom de wierden toe op veeteelt en op handel.

Thematische lijnen

- Leven in een kwetsbare delta – Nederland waterland (W)
- Wat geeft betekenis? – zingeving en levensbeschouwing (Z)
- Wat weten wij? – kennis, wetenschap en innovatie (I)
- Knooppunt van verbindingen – wereldeconomie (E)

verwijzingen

Canon van Nederland: De Romeinse Limes;

Canon van Drenthe: Daar komen de Romeinen (po) Daar komen de Romeinen (vo);

Kanon van Fryslân: de Hludana-steen;

Literatuur

Deen, M. (2013). De Wadden. Een geschiedenis. Amsterdam: Thomas Rap

Doorn, F. van (2021). De Friezen. Een geschiedenis. Amsterdam: Thomas Rap

Nieuwhof, A. (2017). Het imago van de Chauken: Plunderende zeerovers of ondernemende terpbewoners? *Archeologie in Nederland*, 1(2), 26-33.

[https://www.rug.nl/research/portal/publications/het-imago-van-de-chauken\(6311a19a-949a-43ba-9421-d76316d95d99\).html](https://www.rug.nl/research/portal/publications/het-imago-van-de-chauken(6311a19a-949a-43ba-9421-d76316d95d99).html)

Plinius & Tacitus.....

Westerink, B. (2022). Wierdenlandschap. Gorredijk: Noordboek

4. Liudger

en de komst van het christendom

Tijd van monniken en ridders – vroege middeleeuwen 500 tot 1000 / Tijd van standen en steden - middeleeuwen; 500 - 1500 CE

De verspreiding van het christendom in heel Europa / De verspreiding van monotheïstische godsdiensten: jodendom, christendom en islam (po en vo)

Vanaf de 8e eeuw trekken Ierse en Engelse monniken door de Friese landen om een nieuw geloof te brengen: het christendom. Deze missionarissen doen dat met veel ijver en ook met geweld, maar dat helpt ze niet: in 754 wordt Bisschop Bonifatius door woedende Friezen uit het Humsterland vermoord. Een halve eeuw later stuurt de Bisschop van Utrecht een andere missionaris naar deze streken: Liudger. Die is geboren in Zuilen bij Utrecht, spreekt Fries en heeft goede connecties. Hij trekt naar Humsterland, bekeert er veel mensen uit de bovenlaag van de bevolking. Ook sticht hij er de eerste houten kerken van Granawurth (Garnwerd) en Suxwort (Niehove) [lees verder]

Afbeelding 4: Liudger preekt. Schoolwandplaat Isings

Aan het begin van de 8e eeuw trekken Ierse monniken vanuit Utrecht naar de Friese landen om daar het christelijke geloof te brengen. Ze krijgen daarbij steun van de nieuwe heersers, de Franken, in de vorm van geld en soldaten. Missionaris Bonifatius bekeert veel mensen in Westerlauwers Friesland en laat er heilige bomen omkappen. Op het ontheiligen van hun tempels en heilige plaatsen staat volgens de Friese wet echter de doodstraf. In 754 vermoordt een groep woedende Friezen uit het Humsterland hem daarom bij Dokkum. Ook zijn opvolger Willehad (740 – 789) kan niet rekenen op een hartelijke ontvangst in het Noorden: hij wordt verjaagd uit het Humsterland en vervolgens ook uit Drenthe.

In 786 krijgt Liudger (742 - 809) uit Zuilen bij Utrecht de opdracht om naar de gouwen in Oosterlauwers Friesland te reizen, de streek die we nu kennen als Groningen. Om het christendom te verspreiden volgt hij een andere strategie: hij gebruikt zijn contacten en zijn kennis van de taal om de lokale elite aan zijn kant te krijgen. Zo krijgt hij in Helwerd onderdak, eten en drinken van de edele vrouw Meinswith. Volgens de overlevering ontmoet hij daar de blinde bard Bernlef, die hij geneest

en bekeert. Hier in de streek sticht Liudger verschillende kerken, zoals die van Granawurth (Garnwerd) op Middag en die van Suxwort (Niehove) op Humsterland.

Na zijn successen in de Friese landen trekt Liudger verder naar het oosten, naar het gebied van de Saksen. Ook daar sticht hij kerken en het klooster Monasterium (Münster). In 805 wordt hij de eerste Bisschop van dit Münster. De gebieden die hij gekerstend heeft worden deel van dit bisdom. En zo ontstaat de situatie dat Westerlanders Friesland en later ook de stad Groningen onder de Bisschop van Utrecht vallen, maar Oosterlanders Friesland, inclusief het Westerkwartier, bij de Bisschop van Münster horen. Nog eeuwen later zal dat grote gevolgen hebben.

Ook al gaan mensen over tot het nieuwe geloof, het blijkt moeilijk om met tradities te breken. In de Liudger-kerk van Garnwerd staat, vlak achter de ingang, een bijzondere sarcofaag. Het begraven van doden is een christelijke traditie, maar deze zerk staat vol met Germaanse zonnerraden. En wat dat begraven betreft: de Frankische koning Karel de Grote verbiedt het in 785 om lijken te verbranden, maar het duurt nog tot ca. 1300 voordat dat echt niet meer gebeurt.

Afbeelding 5: Zandstenen sarcofaag met zonnerraden. Liudger-kerk Garnwerd

Thematische lijnen

- Wat geeft betekenis? – zingeving en levensbeschouwing (Z)
- Woord en beeld verbinden – taal, kunst en cultuur (KC)
- Wat weten wij? – kennis, wetenschap en innovatie (I)
- Wie bestuurt er? – politiek en samenleving (P)

Verwijzingen

Canon van Nederland: Willibrord;

Canon van Drenthe: Drenthe en de Kerk (po); Drenthe en de kerk (vo);

Canon van Groningen: Liudger; Een Frankische stempel op Fries-Saksisch gebied;

Kanon van Frysân: Radboud en Bonifatius;

Funeraire canon (= geschiedenis van het begraven en de grafrituelen)

Literatuur

Noomen, P.N. (2005). Kerstening en kerkstichting in Friesland. *Millennium, tijdschrift voor middeleeuwse studies* 19 (I), p. 61 -72

Schuyf, J. (2019). Heidense heiligdommen. Zichtbare sporen van een verloren verleden. Utrecht

Begh, L. Ph. C. van der (1949). *Handboek der Middelnederlandse Geographie*. Den Haag. (1^e druk, 1852).

5. Water als levensader

De wadden en de Oude Riet

Tijd van monniken en ridders – vroege middeleeuwen 500 tot 1000 / Tijd van standen en steden - middeleeuwen; 500 - 1500 CE

De groei van handelsnetwerken (en de opkomst van steden)

Het Fries-Groningse kustgebied wordt bepaald door de Waddenzee. De Friezen die daar wonen zijn ervaren zeelui met een sterke oriëntatie op Scandinavië en Engeland Ook na het vertrek van de Romeinen blijven ze over grotere afstanden handel drijven. Belangrijk voor het de ontwikkeling van het Westerkwartier zijn daarnaast de twee grensrivieren de Lauwers en de Hunze en in het midden ook de Oude Riet. Via dit riviertje, dat het gehele Westerkwartier met elkaar verbindt, maken mensen de zuidelijke delen van de streek vanuit het noorden vanaf het jaar 1000 langzaam bewoonbaar [lees meer]

Afbeelding 6: Gouden zwaardknop van Ezinge, ca. 590 - 640 CE. Collectie Groninger Museum

Als de Romeinen wegtrekken verdwijnen in grote gebieden in West Europa het geld en de handel. Wegen worden niet meer onderhouden en vervallen, maar vervoer over water blijft mogelijk. Er zijn nog geen dijken langs de kust, een scheepje kun je dus zo laten droogvallen op het Wad. Vanaf hun wierden blijven de Friezen daarom handel drijven, ook over grotere afstanden. Aanvankelijk zijn de banden met Scandinavië en Engeland sterk. Met geschenken als de gouden zwaardknop van Ezinge onderhouden de rijken hun vriendschapsnetwerken. Door de kerstening en invloed van het Frankische rijk worden de relaties met het zuiden na 800 belangrijker.

Tot in de 11e eeuw spelen Friezen een belangrijke rol in de handel in slaven, van Noord-Europa tot aan het Arabische Rijk. Archeologen vinden regelmatig Arabische munten uit deze tijd en Arabische teksten spreken rond 1150 al van een plaats 'Groningen'. Tussen ca. 600 en 1200 is het Fries-Groningse kustgebied door dit alles rijk en dichtbevolkt en maakt zij haar eerste 'Gouden Eeuw' mee. Op veel plekken in Europa ontstaan 'Friezenwijken' waar handelaren uit deze streek zich vestigen. Die rijkdom maakt het waddengebied ook gewild onder plundersaars en volksverhuizers, zoals de gevreesde Vikingen.

Belangrijk voor de Friese landen is in de eerste plaats de Waddenzee. De vaargeulen in het ondiepe gebied veranderen steeds. Ervaren zeelieden weten en zien dat. Zo hebben ze toch toegang tot de Noordzee, de Oostzee en ook verder gelegen gebieden. Belangrijk zijn daarnaast de rivieren, die ook grenzen zijn. De Lauwers vormt ook nu nog de grens tussen Oosterlauwers Friesland (het huidige Groningen) en Westerland-Friesland (Friesland). Daarbinnen vormt de Hunze – later het Reitdiep - de grens tussen het Westerkwartier en Hunsingo. Via deze rivier heeft de stad Groningen toegang tot de zee. Voorbij de Eems in het oosten begint Oost-Friesland.

Belangrijk voor het Westerkwartier is daarnaast de Oude Riet, een rivier die de hele regio eeuwenlang met elkaar verbindt. Oorspronkelijk voert de Oude Riet vanaf Trimunt in het uiterste zuidwesten van het Westerkwartier eenwater af naar het oosten. Als rond 800 CE de Lauwerszee ontstaat, verdwijnen grote stukken land onder water. Er ontstaat een zeearm die zeewater via de bedding van de Oude Riet diep het land invoert. Dat wordt een getijderivier, dus met eb en vloed, waardoor er vruchtbare zeelei wordt afgezet. Bij vloed is de zeearm op sommige plekken wel honderden meters breed. Door de nieuwe situatie worden ook de moerassige streken in het zuiden van het Westerkwartier gemakkelijker bereikbaar. Vanuit het noorden gaan mensen vanaf de 10e eeuw bezig deze 'wolden' bewoonbaar te maken. Naast en op de zandruggen ontstaan dorpen als Doezum, Niebert, Nuis, Marum en Sebaldeburen.

Vanwege de getijden, het brakke water en de malaria maakt de Oude Riet handel en veeteelt wél, maar akkerbouw in de nabije omgeving minder goed mogelijk. Vanaf 1200 verandert de situatie opnieuw, maar nu door mensenhand: mensen dammen de rivier in en graven kanalen, waardoor de rivier niet meer zo veel overstroomt. Vanaf 1600 is ze ook niet meer met de zee verbonden.

Thematische lijnen

- Leven in een kwetsbare delta – Nederland waterland (W)
- Wat weten wij? – kennis, wetenschap en innovatie (I)
- Knooppunt van verbindingen – wereldeconomie (E)

Verwijzingen

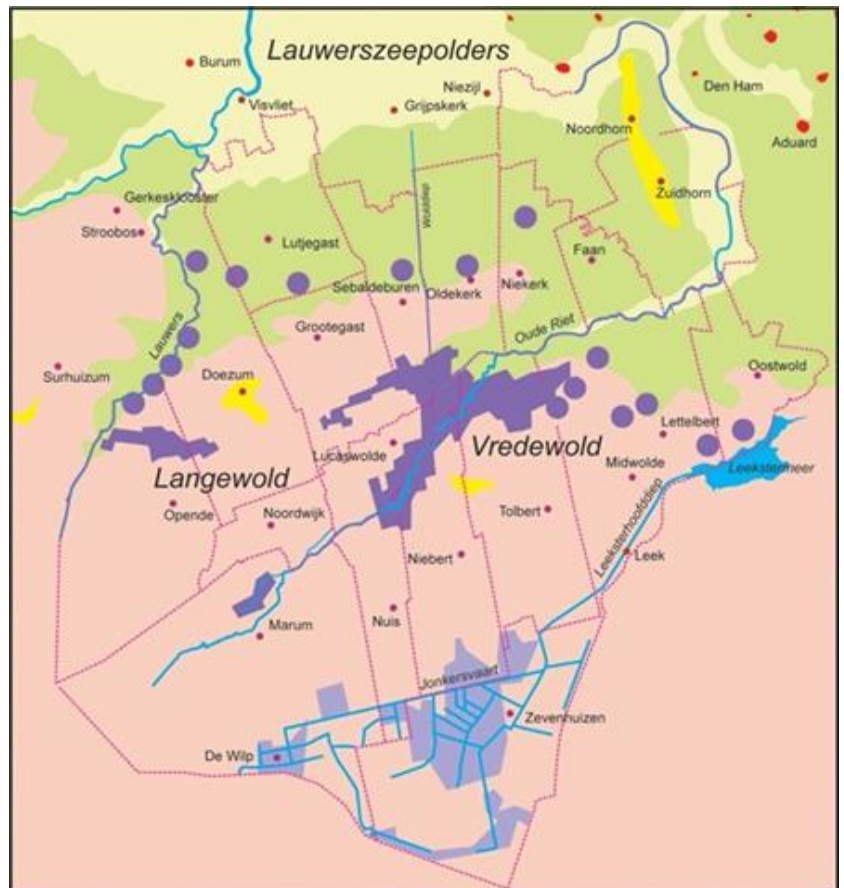
Canon van Groningen: [De randen van het veen worden gekoloniseerd](#);

Kanon van Fryslân: [schippers en kooplieden](#)

Literatuur

Tuuk, L. van der (2016). De Eerste Gouden Eeuw. Handel en scheepvaart in de vroege Middeleeuwen. Utrecht

Afbeelding 7: Langewold, Vredewold en de Lauwerszeepolders. Foto: Paul Paris
https://kennis.cultureelerfgoed.nl/index.php/Panorama_Landschap_-_Westerkwartier

6. Tufsteen en baksteen

de dorpskerk

Tijd van monniken en ridders – vroege middeleeuwen 500 tot 1000 / Tijd van standen en steden - middeleeuwen; 500 - 1500 CE

De verspreiding van het christendom in heel Europa. / De verspreiding van monotheïstische godsdiensten: jodendom, christendom en islam (po en vo)

Midden in het dorp, vaak op het hoogste punt, staat een dorpskerk. Vanaf de 9e eeuw bouwen christenen houten kerken bovenop de wierden. Vanaf de 10^e eeuw trekken boeren vanuit het noorden naar de wolden, de moerassige delen in het zuidelijke Westerkwartier. Daar maken ze de zandruggen van Langewold en Vredewold bewoonbaar, en ook daar stichten ze kerken, eerst van hout, later van tufsteen en weer later van baksteen. Sommige kerken in het Westerkwartier behoren tot de oudste van Nederland. Hoe oud is jouw dorpskerk? En wat kun je er allemaal zien? *[lees meer]*

Afbeelding 8: Liudger-kerk te Niekerk, gebouwd in de 12e eeuw. Het middenschip is van Tufsteen

Op het eiland Humsterland bouwen christenen vanaf de negende eeuw houten kerken op hun wierden. Het zuidelijke deel van het Westerkwartier is een grote, moerassige wildernis van veen. Een paar plekken, zoals Marum, de Gast van Noord- en Zuidhorn zijn hoger gelegen, en dus bereikbaar. Mogelijk ontstaan ook daar in deze tijd de eerste kerken.

Vanaf de 9^e eeuw vestigen kolonisten zich opnieuw op de zandruggen in de zuidelijk gelegen streken Langewold en Vredewold. Ze graven sloten om het veen af te wateren en de grond voor landbouw te gebruiken. Dat gaat maar even goed: het land klinkt razendsnel in, waardoor de kolonisten opnieuw natte voeten krijgen. Na twee of drie keer verhuizen stichten ze dorpen én kerken op de hoger gelegen zandruggen. Daar is de dunne laag veen verdwenen en zakt de bodem niet meer weg. De oudste kerspelen die hier ontstaan zijn waarschijnlijk Doezum en Grootegast in Langewold en Marum en Tolbert in Vredewold. Volgens de overlevering gebruiken de mensen daarvoor stenen van hunebedden als fundering (zie venster 1)

Vanaf de 11e eeuw leggen boeren kades en dijken aan om het land te beschermen tegen de invallende zee. *Wie niet wil dijken, moet wijken*, zeggen ze ook in het Westerkwartier. In dezelfde periode vervangen dorpsbewoners hun houten dorpskerken door gebouwen van steen. Aanvankelijk gebruiken ze daarvoor tufsteen. Dat vulkanische gesteente moet per schip uit de Eifel komen en op maat worden gemaakt en is dus peperduur. Onder andere de kerken van Doezum, Marum, Niekerk, Noordhorn en Zuidhorn zijn gedeeltelijk uit dit materiaal opgetrokken. Vanaf de 13e eeuw schakelen de bewoners over op bakstenen, zoals die gebakken worden voor de Abdij van Aduard. De grote rode kloostermoppen van zee- en rivierklei zijn goedkoop en stevig genoeg om grote godshuizen mee te bouwen.

Afbeelding 9: Romanogothische bakstenen kerk in Nuis, 13^e eeuw. Bron: Toerisme Niebert en Nuis

In Friesland en de Groninger Ommelanden ontstaat een van de meest fijnmazige netwerken van kerken in de wereld: op vrijwel elke wierde en in elk dorp staat er een. Dorpelingen bouwen en verbouwen die kerken samen. Van het bakken van de stenen tot aan het metselen van de muren, alles is vrijwilligerswerk. Het duurt dus ook wel vijf tot tien jaar voor de kerk af is. Door de eeuwen heen wordt hij ook steeds weer verbouwd – groter en hoger, met een koor, een klok.

Ook de doden horen bij de gemeenschap van de gelovigen. Zij liggen op het kerkhof rondom de kerk. De mensen die het belangrijkst zijn liggen vlak bij de buitenmuur van de kerk, soms ook in de kerk zelf begraven. Rondom het kerkhof ligt op veel plekken een gracht om het kerkhof: geesten houd je liever buiten het dorp...

Thematische lijnen

Leven in een kwetsbare delta – Nederland waterland (W)
 Wat geeft betekenis? – zingeving en levensbeschouwing (Z)
 Wie bestuurt er? – politiek en samenleving (P)
 Knooppunt van verbindingen – wereldeconomie (E)

Verwijzing

Canon van Groningen: [Romaanse en romanogothische kerkenbouw](#);
 De kerk als tijdmachine: [puzzelkerk](#)
 De kerk als tijdmachine: de [kijksdooskerk](#)
[Schoolkerk Garmerwolde](#)
[Stichting Groninger Kerken](#)

Literatuur

Mulder-Bakker, A.B, Bremmer, R.H. (2021). Geleefd Geloof. Het geloofsleven van boeren en burgers in Friesland en de Ommelanden van Groningen 1200 – 1580. Zutphen: Walburg Pers

7. Vikingen en Boeren

Tijd van monniken en ridders – vroege middeleeuwen 500 tot 1000 / Tijd van standen en steden - middeleeuwen; 500 - 1500 CE

De vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid. / Het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur / Het ontstaan van een standensamenleving (po en vo)

In zijn grote rijk voert de Frankische koning Karel de Grote rond 800 het leenstelsel in. In het Westerkwartier mislukt dat. De Friezen erkennen de koning, maar die is ver weg en speelt amper een rol. Soms proberen leenmannen van de koning of de keizer hier wel de baas te spelen, maar tot ca. 1500 lukt ze dat eigenlijk niet. In het Westerkwartier zijn er feitelijk geen leenheren en leenmannen, en ook geen horigen. Eeuwenlang besturen boeren die land bezitten de regio's Humsterland, Langewold en Vredewold samen. Ze benoemen een grietman en een buurrechter die samen met hen recht spreken. Dat heeft voordelen, maar ook nadelen: ruzies tussen deze eigegeërfde boeren lopen vaak uit op geweld. *[lees meer]*

Afbeelding 10: de Friese gouwen rond 1300

In de 8e eeuw veroverd de Frankische Koning Karel de Grote bijna heel West-Europa, waaronder ook de Friese landen. Om het rijk te kunnen besturen voert hij het leenstelsel in. Hij verdeelt zijn rijk onder leenmannen, die hun grond weer in beheer geven aan onderleenmannen. In de 9e en 10^e eeuw spelen Deense Viking-koningen hier op papier een rol als leenheer, maar de Friezen verjagen of vermoorden hen. Dat is niet per se omdat het Vikingen zijn: nog tot voor kort waren de Friezen en de Noormannen deel van dezelfde Noordzeecultuur en aanbaden dezelfde goden heel lang drijven ze handel met elkaar. De Friezen erkennen in hun wetten wel de koning van de Franken, maar wensen verder geen bemoeienis van buitenaf. Ook in de eeuwen erna zijn er wel mannen die zich graaf noemen in de Friese landen, maar een rol van betekenis spelen ze niet.

Vanaf de 11^e eeuw bestaat het Westerkwartier uit drie of vier gouwen: Vredewold, Langewold en het Humsterland, dat rond 800 door de inbraak van de Lauwerszee een Waddeneiland geworden. Het schiereiland Middag wordt soms wel, soms niet apart genoemd; soms hoort het bij Humsterland,

soms bij het naburige Hunsingo. Langer nog dan in Westerlauwers Friesland ontbreken hier machtige leenheren en horigen. In plaats daarvan ontstaan zogenoemde boerenrepublieken. Eigenerfde boeren – letterlijk: boeren met een groot eigen erf – besturen het gebied en spreken er recht. In Vredewold en op Humsterland zijn zij om beurten buurrechter. Die bemiddelt bij conflicten in een *kluft* – in wat we nu een buurschap of buurtje zouden noemen. Grietmannen spreken recht in grotere gebieden, en ook deze functie is afwisselend in handen van grote boeren. In Vredewold bestaat geen wissel-systeem, maar kiezen de eigenerfden de grietmannen. In de praktijk komt dat er op neer dat maar een paar grote boeren deze functie hebben.

Op Humsterland zorgen de mannen die een heerd – een grote boerderij – bezitten er samen bewust voor dat niet een van hen te veel land krijgt en zo te machtig wordt. Elders in Friesland en de Groninger Ommelanden gebeurt dat wel: de rijkste boeren roepen zich uit tot hoofdeling en gaan de strijd aan met andere hoofdelingen. Die zogenoemde 'Friese vrijheid' betekent ook: eeuwen van onderlinge vetes en het bijbehorende geweld. In het Westerkwartier neemt de invloed van de stad Groningen in de loop van de middeleeuwen sterk toe. Steeds meer gaat die er de rol spelen van hoofdeling of leenheer.

Thematische lijnen

Wie telt er mee? – sociale (on)gelijkheid (O)

Wie bestuurt er? – politiek en samenleving (P)

Verwijzingen

Canon van Nederland: Karel de Grote;

Canon van Drenthe: in eigen hand; (po) in eigen hand (vo)

Literatuur

Feenstra, H. (1998). Iets over maatschappelijke structuren in het laatmiddeleeuwse Humsterland. In: *Het Noorden in het Midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse Gewesten in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd*. Groninger Historische Reeks 17. Assen

Formsma, W.J. (1988). De Stad Groningen en de Friese Landen. Staatkundige vormingen. In: *Geschiedenis tussen Lauwers en Eems*. Groninger Historische Reeks IV. Assen / Maastricht

Ligterink, g.h. (1968). Tussen Hunze en Lauwers. *Kultuur-historische schetsen uit het Groninger Westerkwartier*. Groningen

IJssennagler, N. L. (2017). Central because Liminal: Frisia in a Viking Age North Sea World. [. Rijksuniversiteit Groningen. <https://research.rug.nl/en/publications/central-because-liminal-frisia-in-a-viking-age-north-sea-world>

8. Bidden en werken

Kloosters in het Westerkwartier

Tijd van monniken en ridders – vroege middeleeuwen 500 tot 1000 / Tijd van standen en steden - middeleeuwen; 500 - 1500 CE

De verspreiding van het christendom in heel Europa / De verspreiding van monotheïstische godsdiensten: jodendom, christendom en islam (po en vo)

Vanaf de 12^e eeuw verschijnen er kloosters in het Westerkwartier. Die spelen een belangrijke rol bij de ontginning van het land. Ze laten dijken opwerpen, sloten en kanalen graven, sluizen bouwen en turf afsteken. Zo werpen ze een dam op tegen de *waterwolf* – de zee die steeds maar invalt - en scheppen ze grote hoeveelheden landbouwgrond. Door dit werk en door de vele schenkingen wordt het klooster van Aduard een van de grootste kloosters van Noord-Europa. Ook in Trimunt, Kuzemer en -voor een korte tijd – in Lucaswolde verrijzen kloosters waar nonnen bidden en werken en land laten scheppen voor de boeren. [lees meer]

[youtube Aduard https://youtu.be/n_lu5bfa4pQ]

In 1192 stichten de cisterciënzer monniken van het Friese klooster Klaarkamp in Rinsumageest een nieuwe gemeenschap in Aduard. Dit Sint Bernardusklooster groeit uit tot een van de grootste kloosters in Noord Europa. Op zijn hoogtepunt, rond 1300, zijn er ongeveer 100 monniken en zo'n 500 lekenbroeders. Zij werken en bidden in het klooster, maar ook in de vele voorwerken: boerderijen die het klooster in de noordelijke Nederlanden in bezit krijgt of zelf bouwt. Het klooster wordt groot door erfenissen: rijke mensen laten goederen en land na aan de kloosterlingen in de hoop op een beloning na hun dood. Als de monniken vaak voor hen bidden zullen ze minder lang voor hun zonden hoeven te boeten.

Groter en rijker nog wordt het klooster door waterwerken. In heel het Westerkwartier laten de monniken dijken aanleggen, kanalen graven en sluizen bouwen, de zogenoemde 'zijlen'. Op die manier beveiligen ze het land tegen de invallende Waddenzee, scheppen vruchtbaar nieuw land en zorgen voor afwatering. Dat nieuwe land is automatisch van het klooster. De kloosterlingen laten dat bewerken door lekenbroeders of werkmunniken op nieuwe 'voorwerken', maar verpachten het later ook aan boeren. Op die manier draagt de rijkdom van het klooster ook bij aan de rijkdom van de boerenstand op de kleigronden in het noorden van het Westerkwartier. Nog altijd zijn er in onze regio *Munnikenwegen* en is er ook een *Munnikenvaart*.

Ook elders in het Westerkwartier dragen kloosters bij aan de ontwikkeling van het gebied. Ten westen van Marum komt in 1208 het vrouwenklooster *in tribus montibus* (op drie bergen) tot stand. Als dit klooster van *Trimunt* in de 14e eeuw in de problemen komt, wordt het een dochterklooster van Aduard. In 1214 opent daarnaast het klooster *curtis Mariae* vlak onder Oldekerk haar deuren. Ook dit Kuzemer-klooster krijgt veel land, maar maakt het ook zelf door veengrond af te graven. Mensen zeggen ook wel dat 'Kuzemer' bewoond wordt door 'kuise Maria's', vrouwen die niet trouwen en non worden. Naast deze drie kloosters, die alle drie rond 1600 worden afgebroken, is er korte tijd ook een vrouwenklooster in Lucaswolde. Door overstromingen van de Dollard verhuist een groep Dominicanessen in 1528 van Reide in Noordoost-Groningen naar deze streek. Veel geluk hebben ze er niet: in de loop van de Tachtigjarige Oorlog wordt het klooster in Lucaswolde vernietigd.

Afbeelding 11: Hospitium van het klooster Aduard – nu de Hervormde kerk. bron: rijksmonumenten.nl

Thematische lijnen

Leven in een kwetsbare delta – Nederland waterland (W)

Wat geeft betekenis? – zingeving en levensbeschouwing (Z)

Verwijzingen

Canon van Drenthe: [Nonnen in Assen](#) (po); [Nonnen in Assen](#) (vo)

Canon van Groningen: [Leven en werken voor God; de bouw van kloosters](#);

Kanon van Fryslân: [Friesland als kloosterland](#); [Kloostermuseum Aduard](#)

Literatuur

Boels, H. e.a.(1992). Eén klooster, drie dorpen. Geschiedenis van Aduard, Den Ham en Den Horn. 1192-1992. Bedum

Boetze, W. (red.) (2010). Middag-Humsterland. Kroniek van een Noordelijk landschap. Groningen

Reuderink-Kort, T. (2010). Het Klooster van Aduard 1192-1594. Historie van opkomst en teloorgang van de abdij. Aduard

9. Steenhuizen

De opkomst van de boerenadel

Tijd van monniken en ridders – vroege middeleeuwen 500 tot 1000 / Tijd van standen en steden - middeleeuwen; 500 - 1500 CE

De opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving / Groei van handelsnetwerken en de opkomst van steden (po en vo)

Om zichzelf en hun pachters te beschermen tegen het aanhoudende geweld bouwen rijke boeren vanaf de 13e eeuw steenhuizen: grote vierkante torens met dikke muren. Die moeten ook indruk maken en hun prestige verhogen. Veel van die steenhuizen worden in de loop van de eeuwen verwoest, maar sommige groeien uit tot luxueuze borgen. De bewoners ervan gaan leven als de adel, en krijgen of kopen langzaamaan ook de taken en rechten die daarbij horen. Deze jonkers hebben geld, aanzien en macht, maar in het Westerkwartier lukt het hen nog steeds niet om écht de baas te spelen. Er zijn namelijk verschillende jonkers, en daarnaast hebben ook het klooster van Aduard en de Hanzestad Groningen veel macht op het plateland. *[les meer]*

Afbeelding 12: Iwema Steenhuis in Niebert, gebouwd ca. 1400 Bron:

Gouwen worden in de loop van de Middeleeuwen grietenijen, met aan het hoofd een grietman. De grietenij Langewold wordt in tweeën gedeeld, met in het oosten Faan, Noordhorn en Zuidhorn. In het westerdeel liggen Doezum, Grootegast, Lutjegast, Niekerk, Oldekerk, Opende en Sebaldeburen. In die laatste plaats zetelt de rechtsstoel van de hele streek: vier gekozen rechters spreken er recht in belangrijke zaken in Oost en West. In Sebaldeburen is eeuwenlang ook de belangrijkste jaarmarkt van het Westerkwartier. Vredewold wordt eveneens gesplitst, met Marum, Niebert (Nieuwe buurt) en Nuis in het oosten, en Lettelbert (kleine buurt), Midwolde, Oostwold en Tolbert (de oude buurt) in het westen. De grietman van Humsterland zetelt niet (meer) in Niehove, maar in Hummerze, oftewel Oldehove. Daar zetelt ook het hoogste gezag van de kerk: de pastoor van Oldehove is namens de Bisschop Proost van Westerkwartier en Achtkarspelen.

Nog steeds zijn er in Friesland en de Ommelanden gevechten tussen hoofdelingen. Zonder hogere overheid kan niemand die gevechten laten ophouden. In de 12^e /13^e e eeuw raken ook kloosters, Groningen-stad en de graven van Holland en Oost-Friesland bij deze vetes betrokken. Rijke boeren bouwen eigen versterkte steenhuizen: grote vierkante torens met dikke muren. Daarin kunnen ze zich beschermen tegen aanvallende troepen of ontevreden burgers. Ook moeten de torens indruk maken op de buitenwereld: hier woont een rijk en machtig heer! De meeste steenhuizen worden in de

tallose oorlogjes en oorlogen vernietigd of worden in later eeuwen gesloopt. In heel Groningen staat er daardoor nog maar een: het Iwema-steenhuis in Niebert.

Andere steenhuisen groeien in de loop van de eeuwen uit tot grote borgen. Zo ontstaat onder andere de borg Hanckema in Zuidhorn uit zo'n plumpe toren uit de 14^e eeuw. De families die in die borgen wonen gaan leven als adel en krijgen of kopen de voorrechten die daarbij horen. Zo trekken deze jonkers steeds meer macht naar zich toe.

Wordt een jonker te machtig, dan grijpt Groningen Stad soms in en breekt zijn steenhuis of borg af. De lokale bevolking helpt daar maar wat graag een handje aan mee! Omgekeerd trekken boze inwoners van het Westerkwartier en de andere Ommelanden verschillende keren boos op naar Stad. De macht van de stad Groningen groeit, en dat is te merken, ook in de taal die mensen spreken en schrijven. Vanaf ongeveer 1350 verdringt het Nedersaksisch het Fries als taal van het recht in het Westerkwartier. In de sociale omgang blijft het Fries tot in de 16^e eeuw in gebruik. Nog in 1828 meldt de schoolmeester van Marum dat de dorpsbewoners *'algemeen Groningers gemengd met de West-Vriesche landstaal'* spreken. In het lokale dialect, het *Westerketiers*, is de invloed van het Fries tot op de dag van vandaag daardoor hoorbaar..

Afbeelding 13: Zegel van de grietenij Langewold, met daarin een afbeelding van de kerk van Sebaldeburen, 15^e eeuw
bron: Groninger Archieven

Thematische lijnen

Woord en beeld verbinden – taal, kunst en cultuur (KC)

Wie telt er mee? – sociale (on)gelijkheid (O)

Wie bestuurt er? – politiek en samenleving (P)

Verwijzingen

canon van Groningen: [Friese vrijheid in de Ommelanden](#)

kanon van Fryslân: [de Friese vrijheid!](#)

[Iwema Steenhuis](#)

Andere steenhuisen: de [Schierstins](#) in Fânwalden en het [Steinhaus](#) in Bunderhee (OFr.)

Literatuur

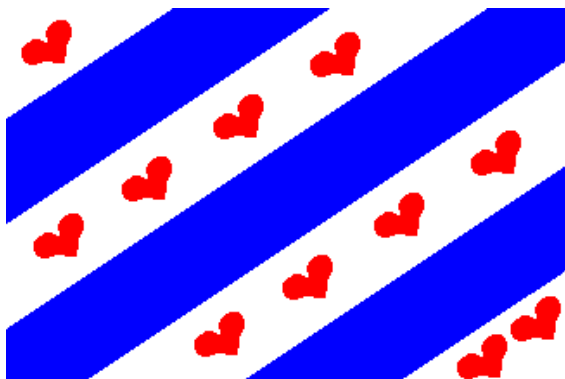
10. Stad en Ommeland

Strijd om het Stapelrecht

Tijd van steden en staten – hoge en late middeleeuwen 1000 tot 1500 / Tijd van standen en steden - middeleeuwen; 500 - 1500 CE

De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden / Groei van handelsnetwerken en de opkomst van steden (po en vo); Het begin van staatsvorming en centralisaties (vo)

Het Drentse dorp Groningen groeit in de late middeleeuwen uit tot een machtige handelsstad. Officieel is de bisschop van Utrecht er de baas, maar in de praktijk besturen rijke kooplieden en ambachtslieden de stad zelf. Die gaan zich steeds meer met het platteland rondom de stad bemoeien. Ze willen dat er rust en orde komt, en willen dat zo veel mogelijk producten via de stad worden verhandeld. Jonkers, boeren en ambachtslieden in het Westerkwartier verzetten zich

daartegen. Heel even richten ze daarom met Hunsingo en Fivelgo samen een eigen Gewest op, de Unie van de Ommelanden (1558 – 1594). [lees meer]

Afbeelding 14: Vlag van de (Unie van de) Ommelanden: drie kwartieren met elf onderkwartieren

Het Drentse dorp Groningen valt vanaf 1040 onder het gezag van de Bisschop van Utrecht. De plaats is goed te bereiken over land en via het water. Via de riviertjes de Hunze en de Drentse Aa is er een directe verbinding met de zee. In de loop van de Middeleeuwen ontwikkelt Groningen zich tot een belangrijke handelsstad. Al in de 13e eeuw is ze lid van de Hanze, een verbond van Duitse steden die elkaar op het gebied van internationale handel, veiligheid en verzekeringen ondersteunen. In de 14e en vooral de 15e eeuw maakt Groningen een grote bloei door. Met de Bisschop heeft ze in de praktijk steeds minder te maken. Ze beschouwt zichzelf als vrije rijksstad. Daar is de Keizer van Duitsland in naam de hoogste baas, maar regelen rijke kooplieden en ambachtsmannen het bestuur van de stad samen.

Voor boeren in de Ommelanden is Groningen een belangrijke partner: het is de plek waar zij hun producten op de markt kunnen verkopen. Vanaf de 14e eeuw sluit Groningen verdragen met de Ommelanden en de gebieden daar omheen. Ze wil zeker zijn dat ze genoeg goederen krijgt om te verhandelen. Daarom wil ze dat alle goederen uit de Ommelanden alleen op de markten in de Stad worden aangeboden en verhandeld. Ook wil ze rust in de omgeving: oorlog is nooit goed voor handel.

In 1473 krijgen de 'stadjers' uiteindelijk het stapelrecht: een monopolie op de handel in bepaalde waren. Zo moet al het graan dat dat boeren in het Westerkwartier produceren als eerste in Groningen-stad op de markt worden gebracht. Bier mogen de inwoners van de Ommelanden alleen voor eigen consumptie brouwen. Boeren en ook ambachtslieden in het Westerkwartier voelen zich benadeeld door het stapelrecht en andere voorrechten die de Stad zichzelf toekent. In een laatste poging om zelfstandig te blijven sluiten zij met de andere Ommelanden, Hunsingo en Fivelgo, in 1558

de Ommelander Unie. Daarmee worden ze - voor heel even - een eigen gewest met een eigen bestuur, de Staten van de Ommelanden. De vlag die ze ontwerpen lijkt niet toevallig op die van Friesland: om politieke redenen noemen ze zich in deze tijd ook wel 'Klein Friesland' dat strijdt voor de 'Friese vrijheid'. De verhoudingen tussen Stad en Ommelanden blijft tot diep in de 17e eeuw verzuurd.

Thematische lijnen

Wie telt er mee? – sociale (on)gelijkheid (O)

Wie bestuurt er? – politiek en samenleving (P)

Knooppunt van verbindingen – wereldeconomie (E)

Verwijzingen

Canon van Nederland: De Hanze;

canon van Groningen:

de Villa Gruoninga: het begin van de stad;

De stad wordt de baas in eigen huis;

Het stapelrecht van de stad Groningen;

Literatuur en verwijzingen

11. de Aduarder kring

Humanisme, wetenschap en Trojaanse Friezen

Tijd van ontdekkers en hervormers – renaissance/reformatie/ontdekkingsreizen 1500 tot 1600 / Tijd van pakhuizen en plantagens - vroegmoderne tijd 1500 - 1800 CE

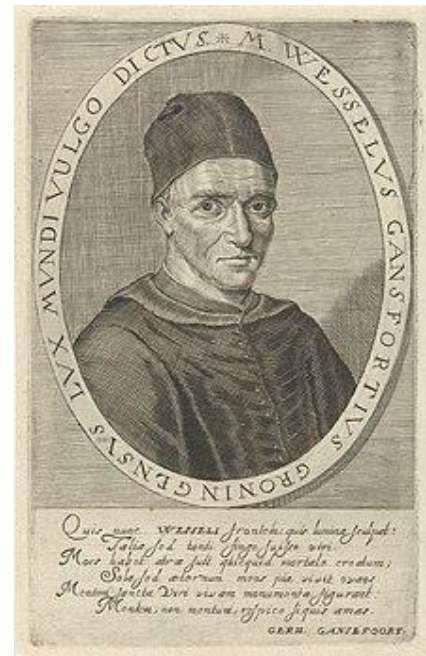
Het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling / De hernieuwde interesse voor de klassieke oudheid. / Nieuwe ideeën over de mens (vo)

Lange tijd is de bijbel de belangrijkste bron van Inspiratie en wijsheid. Aan het einde van de Middeleeuwen gaan geleerden zich ook weer interesseren voor de talen en geschriften van de Grieken en de Romeinen. In Nederland is het Klooster van Aduard een van de belangrijkste plekken waar deze humanisten samenkomen. Leden van deze Aduarder Kring hebben kritiek op de katholieke kerk. Door de verspreiding van de boekdrukkunst leren meer mensen lezen en schrijven. Ook leken gaan aan wetenschap doen, met soms interessante uitkomsten. [lees meer]

In de 14^e eeuw ontstaat vanuit Deventer de beweging van de Moderne Devotie. Aanhangers van die beweging vinden dat het in het geloof niet om uiterlijke dingen moet gaan, maar om de innerlijke band van een mens met God en om de zorg voor elkaar. Leken gaan samen wonen en werken als monniken, maar leggen geen kloostergelofte af: de Begijnen en de Begarden. Het klooster van Aduard speelt een belangrijke rol in de verspreiding van deze ideeën en gebruiken. Aanhangers van deze stroming in de kerk worden er Abt.

In de Late Middeleeuwen is dat klooster zo groot als een (kleine?) stad. Daarnaast bezit het land, boerderijen en huizen verspreid over de huidige provincies Drenthe, Friesland en Groningen. Ze heeft een 'buitenschool' waar *novieten* worden opgeleid: de roode school in het huidige dorpje Roodeschool. In Aduard zelf is er een 'binnenschool' met een voor die tijd reusachtige bibliotheek. Vanaf het midden van de 15^e eeuw worden die school en haar 'boekerij' beroemd: geleerden uit heel Europa bezoeken het klooster en praten er met elkaar over het geloof en over de goede vertaling van oude teksten.

Rijke en geleerde mensen zijn zich in heel Europa meer gaan interesseren voor de cultuur van de oude Grieken en Romeinen. Humanisten gaan teksten in hun oorspronkelijke, klassieke vorm bestuderen en komen zo afwijkingen op het spoor in wetteksten en in de Bijbel. Aduard is een centrum van het Bijbelse humanisme. Geleerden die het klooster bezoeken schrijven elkaar brieven in het zuivere Latijn van Romeinen als Cicero en discussiëren over de Bijbel en over de kerk. De leden van deze 'Aduarder Kring' durven ook kritisch te zijn. Zo heeft Wessel Gansfort (1419-1489), zoon van een broodbakker in de Herestraat in Stad kritiek op de verkoop van aflaten en op het vereren van heiligen. Hij gelooft niet in wonderen en stelt de positie van de paus ter discussie. Andere bekende leden van de Aduarder kring zijn Rudolf Agricola (Roelof Huisman, 1444-1485), die oud-Grieks kan lezen en schrijven, maar ook kerkmuziek componeert en orgels bouwt. Erasmus ziet hem als een van zijn belangrijkste voorgangers. Regnerus Praedinius (Reinier Veldman, 1510 – 1559). Gansfort,

Afbeelding 15: Wessel Harmens Gansfort

Agricola en Praedinius hebben kritiek op de katholieke kerk – Praedinius wordt zelfs verbannen – maar willen die organisatie, evenmin als Erasmus, verlaten maar van binnenuit veranderen.

Rond 1450 is de boekdrukkunst uitgevonden. Boeken en ander drukwerk worden daardoor veel goedkoper. Ook leken – mensen die geen pastoor of priester in de kerk – gaan lezen, studeren en aan wetenschap doen. Sicke Benninge uit Noordhorn is eerst Grietman in Oosterdeel Vredewold. Hij trouwt daarna een rijke vrouw in Groningen en wordt daar bierbrouwer en stadsbestuurder. In 1528 publiceert hij na dertig jaar onderzoek een kroniek over de geschiedenis van de Friezen – die volgens hem van de Trojanen afstammen. Dat is natuurlijk nepnieuws, maar grote delen van zijn kroniek zijn heel betrouwbaar.

Thematische lijnen

Wat geeft betekenis? – zingeving en levensbeschouwing (Z)

Woord en beeld verbinden – taal, kunst en cultuur (KC)

Wat weten wij? – kennis, wetenschap en innovatie (I)

Verwijzingen

Canon van Nederland: Erasmus;

Kanon van Fryslân: De Aytta's

Sicke Benninge: Croniken der Vrescher Landen mijten Zoeven Seelanden ende der stadt Groningen

Literatuur

Akkerman, F. , GC. Huisman and A.J. Vanderjagt (eds.) (1993). Wessel Gansfort (1419-1489) and Northern Humanism. Leiden, E.J. Brill, 1993

Binnendijk, K. (2002). Meer academie dan klooster ... : Aduard en de verspreiding van het humanisme. Aduard: Museum Sint Bernardushof

Huisman, G.C. & Santing, C. (1989). Wessel Gansfort en het Noordelijk humanisme. Groningen: Universiteitsbibliotheek 1989

12. Strijd om het ware geloof

Wederdopers en menisten

Tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600) / Renaissancetijd / 16e eeuw; Tijd van pakhuizen en plantages (1500 tot 1800)

De protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had / Nieuwe ideeën over de mens

De katholieke kerk is rijk en machtig en haar dienaren leven niet allemaal volgens de regels die de kerk stelt. Vanaf de 16e eeuw verlaten groepen mensen de katholieke kerk en organiseren andere manieren om God te dienen. De eerste protestanten in Nederland zijn de zogenoemde wederdopers. Als doopsgezinden of menisten zijn zij in het Westerkwartier tot ver in de 20e eeuw een invloedrijke minderheid [lees meer].

Afbeelding 16: Terechtstelling van wederdopers op de Dam in Amsterdam. maker onbekend.

De katholieke kerk speelt een grote rol in het dagelijks leven van mensen. Kloosterlingen en priesters gedragen zich echter niet altijd volgens de regels. Zo hebben veel priesters een minnares en volgen hun kinderen hen op. Veel mensen zijn al heel lang kritisch maar willen, net als Erasmus, de kerk van binnenuit vernieuwen. Nieuw is dat sommige mensen in de 16e eeuw de katholieke leer verwerpen en een eigen geloof beginnen. De eersten die dat in Nederland doen zijn de wederdopers. In de bijbel lezen zij niet dat je kinderen moet dopen, en dus schaffen ze de kinderdoop af.

Aanvankelijk geloven de wederdopers dat het einde van de wereld nabij is. Jezus komt terug op aarde en zal de aanhangers van het ware geloof belonen. Duizenden wederdopers, waaronder ook velen uit het Westerkwartier, trekken in 1534 naar de stad Münster. Daar nemen ze met geweld het bestuur van de stad over en wachten op een wonder - dat niet komt. De katholieke kerk rekt keihard met hen af.

Onder aanvoering van de Friese leraar Menno Simons zweren de wederdopers daarna alle vormen van geweld af. Zij dopen hun kinderen niet, vereren geen heiligen of beelden, vinden dat priesters moeten trouwen en leven een sober leven. Ze dragen geen wapens, werken niet voor de overheid en proberen zo vroom mogelijk te leven. Wel hebben ze onderling veel ruzie over wat nu precies het ware geloof is. In 1574 en 1578 komen ze uit heel het land samen in het Humsterland om daar de 'Humstervrede' te stichten, maar dat helpt niet.

Op andere plekken in Europa worden doopsgezinden of menisten vervolgd, als ketteren verbrand of verdronken of het land uitgezet. In de Nederlanden, en zeker ook in de Ommelanden, worden zij gedood. Geloofsgenoten uit Vlaanderen en later ook uit Zwitserland trekken naar deze streken en belanden in Groningen en Hoogezand, maar ook in Hoogkerk en het noorden van het Westerkwartier. In de 17e en 18e eeuw behoort ongeveer een kwart van de bevolking van het noordelijke Westerkwartier tot deze groep. Tot in de 20e eeuw leven ze er als minderheid naast en samen met

andere gelovigen. Opvallend vaak zijn ze heel succesvol: ondanks of dankzij hun soberheid worden doopsgezinden vaak rijke boeren, handelaren, artsen en wetenschappers. 's Zondags komen ze met minder succesvolle geloofsgenoten samen in boerderijen of in hun eigen gebedshuizen, die ze vermaningen noemen. De eerste daarvan wordt gebouwd in 1735 bij Lage- en Hoogemeeden, het huidige Den Horn. Andere vermaningen ontstaan onder andere in Lettelbert, Pieterzijl en Visvliet, ten noorden van Noordhorn en in de buurt van Zuidhorn. Vandaag de dag zijn er daarvan nog drie over, in Den Horn, Grijpskerk en Noordhorn – waarvan alleen de laatste nog in gebruik is als godshuis.

Afbeelding 17: Vermaning te Den Horn ca. 1900 met pastorie en kosterwoning, tevens diaconie en links de kerk zelf. Bron: beeldbank Groningen.

Thematische lijnen

2. Wat geeft betekenis? - zingeving en levensbeschouwing
5. Wie telt er mee? - sociale (on)gelijkheid
6. Wie bestuurt er? - politiek en samenleving

Verwijzingen

Canon van Drenthe: [geloven \(po\)](#); [geloven \(vo\)](#)

Canon van Groningen: [De 'nije leere'](#); [de opkomst van het protestantisme](#)

kanon van Fryslân: [Menno Simons](#)

Literatuur

Eskes, J. (2022). Groningse doopsgezinden in de negentiende eeuw Van predikers naar predikanten <https://historiek.net/groningse-doopsgezinden-in-de-negentiende-eeuw/148772/>

Groenveld, S. e.a. (1980). Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden in Nederland. Zutphen: Walburg Pers

Mellink, A.F. (1981). De wederdopers in de noordelijke Nederlanden 1531-1544. Leeuwarden: Uitgeverij Gerben Dykstra

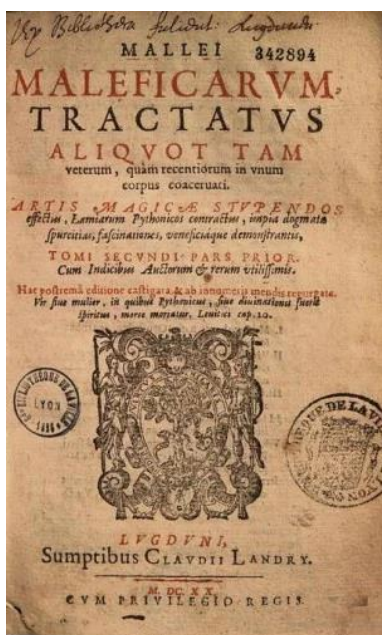
Waard, S.K. de (1901). Aanteekeningen uit de geschiedenis van doopsgezinden in 't Westerkwartier, provoncie Griingen, in 't algemeen en uit de geschiedenis van de doopsgezinde gemeente Pieterzijl – Grijpskerk in 't bijzonder. Groningen: J.B. Wolters.

Zijlstra, S. Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in Nederland 1531 – 1675. Hilversum: Verloren

13. Tovenaresen in het Westerkwartier

Tijd van ontdekkers en hervormers – renaissance/reformatie/ontdekkingsreizen 1500 tot 1600 / Tijd van pakhuzen en plantagens - vroegmoderne tijd 1500 - 1800 CE

Behalve in God geloven mensen eeuwenlang ook in geesten, kabouters, monsters en andere wezens. Ook geloof in tovenarij is springlevend. Vooral ná de Middeleeuwen krijgen mensen last van heksenwaan. In verschillende golven worden duizenden oudere vrouwen in Europa als tovenaressen of heksen verbrand. Ook in het Westerkwartier staan tussen 1543 en 1562 tientallen ‘tovenaars’ terecht. Een aantal van hen overleeft dat niet, maar anderen zetten met succes hun voet dwars [meer lezen].

Afbeelding 18: titelblad van een uitgave van de Mallei Maleficarum oftewel de Heksenhamer, een handboek voor heksenvervolgning, oorspronkelijk verschenen in 1490

In de Middeleeuwen geloven mensen in God en ook in heiligen. Bidden voor een heiligenbeeld, maar ook het aanraken van een overblijfsel van zijn of haar lichaam (een ‘heilig boontje’ is een relikwie) zou helpen bij ziektes en ander ongemak. Mensen geloven in wonderen, zoals ze ook geloven in geesten, kabouters, monsters en andere wonderwezens. Zulke verhalen zijn stokoud en leven ook lang voort: in de vroege twintigste eeuw vertellen mensen ze nog steeds.

Sommige vrouwen en ook mannen kennen de werking van kruiden, planten en gebeden en verdienen wat bij als kruidendokter of als vroedvrouw. Tussen 1450 en 1700 breken er op verschillende plekken in Europa en ook in Noord Amerika golven uit van heksenwaan en heksenvervolgning. Vooral arme, oudere vrouwen worden ervan beschuldigd mensen te betoveren. Tienduizenden vrouwen en enkele duizenden mannen overleven zulke schijnprocessen niet.

In de Nederlanden komen heksenvervolgingen niet veel voor. Om gedoe te voorkomen verleent Keizer Karel V de waag in Oudewater in 1542 het recht om mensen te wegen. Uit de wijde omgeving trekken beschuldigde vrouwen en mannen naar die heksenwaag – waar niemand ooit te licht is bevonden. Heksenprocessen vinden in de Nederlanden wel plaats, maar ver weg van Oudewater, zoals in Roermond, in Westerwolde én in het Westerkwartier.

In 1547 bereikt een golf van heksenwaan vanuit Oost-Friesland ook de Ommelanden. Hiddo Jensema, hoofdelling op Humsterland, schrijft het allemaal op. Zo weet hij dat in de Ommelanden tussen 1547 en 1562 vijfendertig tovenaressen en tovenaars ter dood veroordeeld worden. In de stad gebeurt dat niet: in Groningen en Leeuwarden geloven de autoriteiten niet meer in tovenarij. De stedelijke bevolking en ook Jensema geloven wel in hekserij vinden dat deze ‘boesheyt’ fel bestreden moet worden – anders zou God de mensen hard kunnen straffen. Veel klachten die Jensema bespreekt gaan over betoverde koeien of betoverde melk. Komt een beschuldigde vrouw voor de rechter, dan wordt ze gemarteld en bekent ze alles, van het betoveren van dieren en het koren op het veld, tot het hebben van seks met de ‘boese viant die duvel’. Het overkomt Katherina toe Mensema die in 1552 op de *uterdijk* (uiterwaarden) van Humsterland wordt verbrand. Eerder al zijn twee tovenaressen in Midwolde gevangen gezet en omgebracht, en ook in Sebaldeburen en Ezinge zijn er doodvonnissen.

De rechtspraak is in handen van de grietmannen. Hun uitspraak is onherroepelijk: een hoger beroep is onmogelijk. Als iemand jou beschuldigt, ben je dus je leven niet zeker. Eén manier om hieraan te ontsnappen is om 'de voet dwars te zetten': als de aanklager de beschuldiging niet waar kan maken, dan spreekt de rechter alsnog de doodstraf uit – maar nu tegen de aanklager. Dat risico nemen mensen liever niet - tovenarij is namelijk moeilijk te bewijzen. Fenne Jacob, die woont in het Washuis aan het Aduarderdiep bij Leegkerk, wordt beschuldigd van tovenarij, maar weet zo te ontsnappen aan de dood.

Thematische lijnen

- Wat geeft betekenis? – zingeving en levensbeschouwing (Z)
- Wat weten wij? – kennis, wetenschap en innovatie (I)
- Wie telt er mee? – sociale (on)gelijkheid (O)

Verwijzingen

Canon van Utrecht: [De Heksenwaag](#)

Canon van Westerwolde: [De Gieselbaarg en de heksenprocessen](#)

Literatuur

De Blécourt, W. (1989). Termen van toverij. De veranderende betekenis van toverij in Noord-oost Nederland tussen de 16e en 20e eeuw, Nijmegen: SUN

Gerbenzon, P. (1985). Opmerkingen over de vervolging van tovenaars en tovenaarsen in Groningen en Friesland in de zestiende eeuw, Amsterdam 1985

Huizinga Onnekes, E. (1992). Heksen en Duivels, verhalen in Groningerland, gebundeld door Fijn van Draat, Ten Boer, november 1992

Jensema, H. (ca. 1562). Extract vonnissen over heksen en tovenaars. Groninger Archieven 2044 Handschriften in Octavo Register Feith, 1282 – 1904

Perton, H. (2016). Familiennaam Wasscher blijkt afgeleid van het Washuis.
<https://groninganus.wordpress.com/?s=washuis>

Priester, P. & A. Barske (1986). Vervolging van Tvenaars(en) in Groningen, 1547 – 1597. In: Volkskundig Bulletin 12 (1)n pp 50 – 76.

https://www.meertens.knaw.nl/meertenspublicaties/pdf/vb/097_VB_1986_12.1.pdf

14. Burgeroorlog

Het Westerkwartier als slagveld

Tijd van ontdekkers en hervormers – renaissance/reformatie/ontdekkingsreizen 1500 tot 1600 / Tijd van pakhuizen en plantagens - vroegmoderne tijd 1500 - 1800 CE

De Opstand in de Nederlanden en het ontstaan van een onafhankelijke Nederlandse staat / De Opstand en het ontstaan van de Republiek

Uit onvrede met de Spaanse vorsten breekt in de Nederlanden rond 1568 een opstand uit die geleid wordt door Willem van Oranje. Friesland en de Unie van de Ommelanden staan achter de opstandelingen, maar Groningen-stad komt in 1580 aan de kant van de Spanjaarden te staan. Dat is slecht nieuws voor het Westerkwartier. Gelegen tussen Friesland en de Stad wordt er in deze bloedige burgeroorlog meermaals slag geleverd . [lees meer]

Afbeelding 19: Slag bij Noordhorn, 1581

In 1568 komt een aantal Nederlandse gewesten onder aanvoering van Willem van Oranje in opstand tegen het gezag van de Spaanse koning. Het conflict gaat over godsdienst: mag iedereen geloven wat het geweten hem of haar ingeeft? Maar de opstand gaat ook om belastingen, en om de vrijheid van steden en gewesten om hun eigen regels te bepalen. Friesland en de Unie van de Ommelanden kiezen de kant van de opstandelingen. Groningen-stad komt in 1580 door het zogenoemde 'verraad van Rennenberg' aan de andere kant te staan...

De stad is een sterk bolwerk. Samen met Barthold Entens, een kapitein van de Watergeuzen, probeert Wigbold II van Ewsum, de heer van Nienoord, de stad in 1580 in te nemen. Deze expeditie met troepen uit de Ommelanden mislukt. Tot 1594 woedt er daarna een felle oorlog in de Ommelanden tussen de troepen van de Staten-Generaal (de *Staatsen*) onder leiding van de Friese stadhouder graaf Willem Lodewijk van Nassau en die van de Spaanse stadhouder van Groningen, Francisco Verdugo. In 1581 leveren zij slag bij Noordhorn, waarbij de Spaanse troepen winnen. Er komen ongeveer tweeduizend soldaten om en Noordhorn wordt vrijwel geheel verwoest.

Op strategische plekken werpen allebei de legers aarden wallen op. Een groot deel van de oorlog bestaat eruit deze schansen op elkaar te veroveren. De schans bij Aduarderzijl wisselt zo een paar maal van vlag. Niezijl blijft als enige schans de hele oorlog lang in staatse handen. Geïnspireerd door Romeinse teksten over oorlogvoering veranderen Willem Lodewijk en zijn neef Maurits in 1589 hun tactiek. Met de bouw van nieuwe schansen sluiten zij alle aanvoerwegen naar Groningen af. ~~Nog in 1593 komt het bij Tolbert bijna tot een veldslag, maar Verdugo durft de aanval op de door Willem Lodewijk snel opgeworpen Wolveschans niet aan.~~ Een jaar later geeft de Stad zich gewonnen.

In het vredesverdrag – de zogenoemde *Reductie van Groningen* – worden Stad en Ommelanden samen het zesde gewest van de Republiek der verenigde Nederlanden: *Stad en Lande*. Het Westerkwartier is daar een onderkwartier van, definitief mét Middag als vierde landstreek na Vredewold, Langewold en Humsterland. De helft van de zetels in de gewestelijke staten is voor

vertegenwoordigers van de stad, de andere helft voor die van de Ommelanden. Toch zal het tussen Stad en Land nog lang niet heel erg boteren: Landjonkers en burgers hebben andere belangen dus blijven de tegenstellingen bestaan. Het protestantse geloof volgens de leer van Calvijn krijgt een bevoorrechte positie, maar andere protestantse stromingen worden snel ook weer gedoogd. Wel worden rond 1600 vrijwel alle kloosters in het gewest gesloten en afgebroken – de stenen worden herbruikt voor nieuwbouw in de stad. Van het enorme klooster in Aduard blijft alleen de voormalige ziekenzaal over – deze is nu in gebruik als de protestantse dorpskerk (zie venster 5). De enorme hoeveelheden land van het klooster komen in handen van het nieuwe Gewest.

Thematische lijnen

2. Wat geeft betekenis? - zingeving en levensbeschouwing
4. Wat weten wij? - kennis, wetenschap en innovatie
6. Wie bestuurt er? - politiek en samenleving

Verwijzingen

Canon van Nederland: De Opstand;

Canon van Groningen: het einde van een onafhankelijk bestaan;

Canon van Groningen: de Reductie;

Canon van Groningen: het Ommelander Landrecht;

Literatuur

Hadders, G. (2005). De wolveschans in historisch perspectief, Leek

https://www.nietap-terheijl.nl/wiki/De_Schans

15. Beetke en Anna

macht, pracht en werkkraft

Tijd van regenten en vorsten – gouden eeuw 1600 tot 1700 / Tijd van pruiken en revoluties – verlichting 1700 tot 180 / Tijd van pakhuizen en plantagens - vroegmoderne tijd 1500 - 1800 CE

Het ontstaan van handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie; Het streven van vorsten naar absolute macht; Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme / Europese expansie overzee en ontstaan van mensenhandel tussen werelddelen (po en vo); verstedelijking en culturele bloei in de Republiek (po en vo)

Afbeelding 21: Beteske van Rasquert

Aan het begin van de 16^e eeuw komt in het Vredewold de macht definitief in handen van de adellijke familie Van Ewsum. Die familie bouwt er de borg Nienoord en laat er veen afgraven. Na een moeilijk begin is dat een succesvolle onderneming: de Heeren en Vrouwen van Nienoord worden schatrijk – maar daar moeten veenarbeiders en kleine boeren in het zuidelijke Westerkwartier en ook tot slaaf gemaakt in de koloniën hard voor werken... [lees meer]

In 1524 bouwen Wigbold van Ewsum en zijn vrouw in de buurt van Midwolde een nieuwe borg genaamd Nienoord (ofwel Nieuw Oord, nu Nienoord). In Middelstum bezitten ze ook een borg, Oldenoert. Samen met zijn vrouw Beteke of Beetke Aelckema van Rasquert investeert hij in de borg, maar ook in veenderijen en zoutziederijen in de omgeving. Na zijn

dood in 1528 zet weduwe Beetke deze ondernemingen voort. Zo verwerft ze grote hoeveelheden land in de buurt van Marum. In 1531 laat ze haar zoon Onno benoemen tot erfelijk grietman (!) van geheel Vredewold. De vrouwe van Nienoord werkt zich zo op tot een van de machtigste mensen in het Westerkwartier. Ze geldt als gierig en geldbelust.

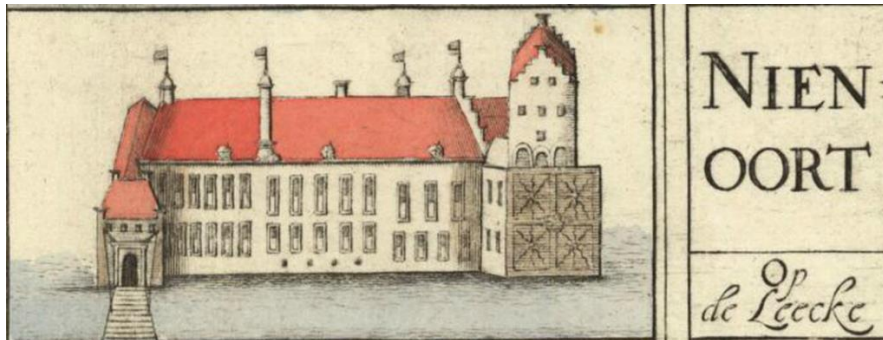
Om het water uit de veenmoerassen af te voeren laat Wigbold junior rond 1560 het Leekster Hoofddiep graven. Met het kanaal, dat uiteindelijk loopt van Zevenhuizen naar het Leekstermeer, kan het uitgewaterde, afgegraven en gedroogde veen als turf worden vervoerd naar de stad en daar verkocht worden. Die onderneming kost veel geld en Wigbold gaat in de tijd van de Schansenoerlog failliet. Pas in de 17e eeuw gaan de veenderijen van de familie Van Ewsum winst maken.

Zoon Willem van Ewsum, heer van Nienoord, Vredewold en Noordwijk heeft maar één kind, dochter Anna. Zij trouwt in 1657 met Carel Hieronymus, *Freiherr von und zu Inhausen und Knyphausen* uit Oost-Friesland. Carel overlijdt al jong, waarna ze hertrouwt met een neef van haar echtgenoot, Georg Wilhelm, vrijheer en later Graaf van In- en Kniphuizen. Deze familie zal de borg Nienoord tot in de 19^e eeuw bewonen. Bekend is Anna vooral door het marmeren graf dat ze in 1665 voor haar eerste man Carel laat bouwen. Het is een beeldengroep in de Kerk van Midwolde, in barokstijl gemaakt door de Leidse beeldhouwer Rombout Verhulst. Het grafmonument toont de macht en de weelde van de

adel, die zich definitief in het Westerkwartier heeft gevestigd. Het benadrukt ook het verschil tussen de machthebbers en het gewone volk.

Het steken van turf en het graven van kanalen is bijzonder zwaar en ongezond werk. Anders dan in Oost-Groningen wordt weinig aandacht besteed aan de ondergrond van het veen. De Stad Groningen brengt stadsmest naar deze ontgonnen venen. In de venen van Nienoord blijft dat uit. Zonder bemesting of andere maatregelen is land waarvan de plaggen zijn afgestoken onvruchtbaar. Vaak kan het alleen als drassige wei worden gebruikt. In 't Vredewold pachten boeren kleine stukken grond met sloten en singels er omheen. Ook daardoor blijft het zuidelijke Westerkwartier lang een arme streek. De investeringen van Beetke en Anna in de vervening leveren hen veel geld op. Ook het geld dat zij stoppen in de WIC en de slavenhandel rendeert, maar al dat alles gaat ook ten koste van andere mensen – hier in het Westerkwartier, maar ook in Suriname en op de Antillen.

Eind 16e eeuw ontstaat binnen de Leeksterschans het dorp Leek (De Leecke). De Heer en Vrouwe van Nienoord staan de bouw van een kerk toe maar bepalen ook dat de huizen niet te groot mogen worden.

Afbeelding 30: Afbeelding van de borg Nienoord als onderdeel van de kaart van Willem en Frederik Coenders van Helpen (1678) bron; Wikiwand Nienoord

Thematische lijnen

1. Leven in een kwetsbare delta - Nederland waterland
3. Woord en beeld verbinden - taal, kunst en cultuur
5. Wie telt er mee? - sociale (on)gelijkheid
6. Wie bestuurt er? - politiek en samenleving
7. Knooppunt van verbindingen – wereldeconomie

Verwijzingen

Canon van Nederland: De Beemster;
Canon van Drenthe: Mensinge (po); Mensinge (vo)
Canon van Drenthe: Veen (po); Veen (vo)
Canon van Groningen: Vervening en turfwinning;
Nationaal Borg – en Rijtuigenmuseum Nienoord in Leek

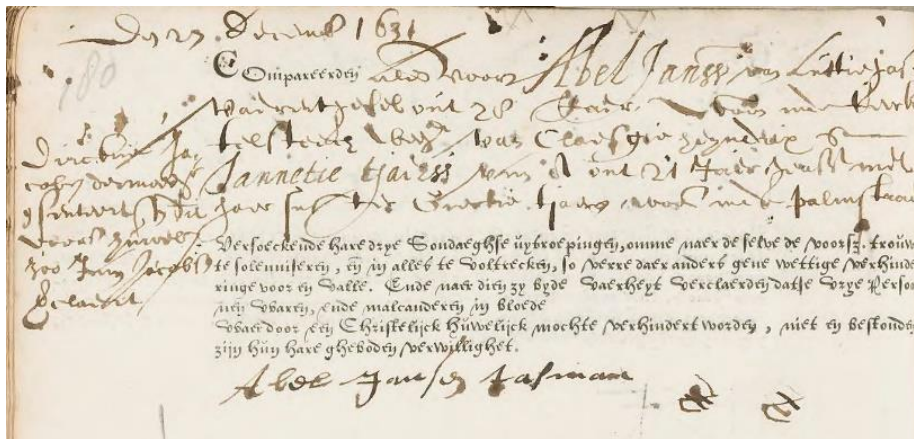
Literatuur

16. Abel Tasman en de Oost

Tijd van regenten en vorsten – gouden eeuw 1600 tot 1700 / Tijd van pakhuizen en plantagens - vroegmoderne tijd 1500 - 1800 CE

Het ontstaan van handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie / Europese expansie overzee en ontstaan van mensenhandel tussen werelddelen (po en vo);

Veruit de beroemdste bewoner van het Westerkwartier is tegenwoordig schipper Abel Tasman (1603 – 1659). Over zijn leven in de streek is niets bekend, behalve dat hij geboren is in Lutjegast in Langewold. Van 1633 tot 1652 is hij als schipper in dienst van de *Vereenigde Oostindische Compagnie* (VOC). Die stuurt hem erop uit om de zuidkust van Australië te verkennen. Zo ‘ontdekt’ hij onder andere het Australische eiland Tasmanië, het zuidereiland van Nieuw-Zeeland, Tonga en Fiji. In Australië en Nieuw-Zeeland wordt hij wel als een held vereerd, maar de oorspronkelijke inwoners hebben daar gemengde gevoelens bij *[lees meer]*

Afbeelding 21: ondertrouw Abel Jansse Tasman uit Lutjegast. Stadsarchief Amsterdam. Ondertrouwregister, archiefnummer 5001, inventarisnummer 438, blad p.180

Op 27 december 1631 trouwt de 28-jarige Abel Jansse Tasman uit *Lutjegast* in Amsterdam met Jannetje Tjaerss uit de Palmstraat. Over het leven van deze man tot dan toe weten we niets, behalve dat hij eerder al trouwde met Claasje Heijndrix, met wie hij een dochter heeft die ook Claasje heet. Mogelijk vertrekt hij van Lutjegast direct naar Amsterdam. Het kan zijn dat hij eerst een tijd voor de Admiraliteit van Friesland heeft gewerkt, die vanuit Dokkum een oorlogeskader onderhoudt.

Zeker is dat Tasman in 1633 voor tien jaar tekent als schipper bij de VOC en zijn vrouw Jannetje meeneemt. Tussen 1642 en 1644 maakt hij in opdracht van de VOC vanuit Batavia twee reizen naar onbekende gebieden in het Oosten. De Westkust van Australië (Nieuw-Holland) is al in kaart gebracht, en men vermoedt dat daarachter een nog onbekend zesde continent ligt, *Terra Australis*. Tasman ‘ontdekt’ het eiland Van Diemensland - nu Tasmanië - met haar vele nog onbekende diersoorten en brengt ook het Zuidereiland van wat nu Nieuw-Zeeland is in kaart. Bovendien vaart hij langs eilanden die nu bij Tonga en Fiji horen. Op sommige van die eilanden ruilt hij (letterlijk!) kralen, spijkers en stukken zeil voor lokaal voedsel. Op een tweede reis zet Tasman de noordkust van Australië op de kaart en bewijst hij dat Australië een klein continent is waar je helemaal omheen kunt varen.

Van de twee expedities die Tasman maakt zijn de prachtige journaals met tekeningen van nieuwe kusten goed bewaard gebleven. Veel meer dan dat leveren ze echter niet op: hij vindt geen nieuwe vaarroutes of goede bevoorradingsplaatsen. Pas ruim honderd jaar later varen Engelsen weer die kant uit en stichten kolonies in Australië en Nieuw-Zeeland. Tasman onderneemt nog één reis als kaper, die ook mislukt. In 1653 neemt hij ontslag bij de VOC en slijt zijn dagen als grootgrondbezitter in de buurt van Batavia. Van zijn (grote) erfenis gaan 25 guldens naar de diaconie van Lutjegast, die onder andere voor de armen zorgt.

Tasman is de eerste Europeaan die Australië en Nieuw-Zeeland bezoekt. Er is een eiland en een zee naar hem vernoemd, nationale parken op Tasmanië en op het Zuidereiland. In beide landen staan er Tasman-monumenten. In Nederland zijn er (Abel) Tasman-straten, -parken en -bruggen, de zeevaartschool in Delfzijl draagt zijn naam en in Lutjegast is er een (klein) Abel Tasman-museum. Voor de oorspronkelijke bewoners, de Aboriginals in Australië en de Maori op Nieuw-Zeeland heeft de komst van de Europeanen weinig positieve gevolgen gehad. Tasman en de VOC hebben hun landen niet veroverd, maar staan wel voor de houding van westerse landen tegen volkeren op andere plekken in de wereld van de 15e tot de 20e eeuw.

Thematische lijnen

4. Wat weten wij? - kennis, wetenschap en innovatie
5. Wie telt er mee? - sociale (on)gelijkheid
7. Knooppunt van verbindingen – wereldeconomie

Verwijzingen

Canon van Nederland VOC en WIC;

Abel Tasman Museum

Scheepsjournalen Abel Tasman, zie: Atlas of Mutual Heritage

Vibeke Roeper, Diederick Wildeman – Het Journaal van Abel Tasman, 1642- 1643, Den Haag, 2006

Literatuur

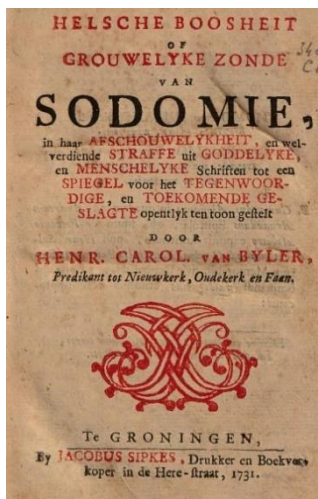
17. Helse Boosheit

Het monsterproces van Faan

Tijd van pruiken en revoluties – verlichting 1700 tot 1800 / Tijd van pakhuizen en plantagens - vroegmoderne tijd 1500 - 1800 CE

Voortbestaan van het Ancien Régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven: verlicht absolutisme.

In de 18e eeuw is er in de Nederlanden kort een ándere heksenjacht - niet op oude vrouwen, maar op mannen die op mannen vallen. In 1730 worden in Utrecht 40 mannen gearresteerd die ervan worden verdacht seks met elkaar te hebben achter de Domkerk. Plotseling zijn er ook op andere plekken in de Republiek zulke processen, van Zeeland tot in Stad en Lande. In twee jaar tijd worden bijna 100 sodometers in de Nederlanden ter dood gebracht. Het grootste deel ervan – bijna een kwart – is slachtoffer in één proces in Faan bij Niekerk. [lees meer]

Afbeelding 22: Voorblad van het pamflet van Ds. Van Byler uit Faan tegen sodomie (1731)

Ook in Langewold maken jonkers in de 18e eeuw de dienst uit. Wel zijn er meerdere borgheren die met elkaar concurreren in macht en aanzien. Om eervolle en goedbetaalde functies te krijgen hebben zij nog steeds de steun nodig van eigenerfde boeren. Stemvervalsing en andere vormen van corruptie komen daarbij veel voor. In 1712 erft Rudolf de Mepsche, een telg uit een invloedrijke familie de borg *Bijma* bij Faan en de *Bloemersmaheerd* bij Niekerk. In 1728 lukt het hem om genoeg stemmen te krijgen om grietman te worden van Oosterdeel Langewold. Dat gaat ten koste van zijn buurman, jonker Clant van Hanckema in Zuidhorn.

In 1730 is er in het verre Utrecht een golf van arrestaties. Een geheim netwerk van mannen zou achter de Domkerk seks hebben met elkaar. Veertig mannen worden aangeklaagd voor sodomie, achttien ervan krijgen de doodstraf en worden in het openbaar gewurgd. Maar daarmee is de kous niet af. In heel het land preken en schrijven predikanten over het gevaar van sodomie en van Sodomieten.

Homoseksualiteit is een doodzonde; de geheime netwerken van mannen die op mannen vallen roepen de wraak van God op, die de mensen straft voor hun zondigheid. Mensen vertrouwen op de bijbel en hun predikanten en bovendien zijn het zware tijden: op het platteland heerst er runderpest en de dijken blijken verzwakt door de paalworm. In heel de Republiek volgt een heksenjacht op homoseksuelen. Een van de predikanten die oproept om hard op te treden tegen de *helse boosheit* van de sodomie is dominee Henricus Carolinus van Byler (1692 – 1756). Hij is een studievriend van Rudolf de Mepsche en op dat moment predikant van Niekerk, Oldekerk en Faan.

Het is niet duidelijk of De Mepsche onder zijn invloed staat of dat hij wil afrekenen met zijn politieke tegenstander, of allebei. In 1731 laat hij zo'n dertig jongens en mannen uit zijn grietenij oppakken op verdenking van homoseksuele praktijken. Twee daarvan sterven door marteling bij hun verhoor, twee minderjarige jongens gaan levenslang naar een tuchthuis. Op 24 september trekt een stoet van 21 mannen en jongens met bewakers, beulen en de dominee van Faan naar Zuidhorn. Sommige veroordeelden roepen dat ze onschuldig zijn, maar het helpt ze niet. Inwoners van Noordhorn

hebben geprotesteerd tegen de gang van zaken, maar vandaag roeren ze zich niet. Op de 'Giesellap', een stukje grond op de Westergast, worden alle 21 mannen door drie beulen in het openbaar gewurgd en daarna verbrand. Nog een eeuw later zien inwoners van Zuidhorn op de executieplaats spookachtige verschijnselen. Ook over de dood van De Mepsche doen griezelige verhalen de ronde: bij een boerderij in Drenthe zou levend zijn opgegeten door luizen ...

In 2018 is bij de plek in Faan waar ooit de borg en de bijbehorende kerk stonden een informatiebord geplaatst dat aan het monsterproces en de slachtoffers herinnert. Misschien wel net zo betekenisvol is dat er in Niekerk, amper 2 kilometer van Faan, sinds 1996 een gay-camping is: 'De Heerenborgh'. Sinds de viering van hun 25-jarig bestaan heeft Niekerk ook een regenboog-zebrapad.

Afbeelding 23: Regenboog-zebrapad te Niekerk. Bron: Camping de Heerenborgh

Thematische lijnen

2. Wat geeft betekenis? - zingeving en levensbeschouwing
5. Wie telt er mee? - sociale (on)gelijkheid
6. Wie bestuurt er? - politiek en samenleving

Verwijzingen

Canon van Nederland: [Statenbijbel](#)

Canon van Utrecht (stad): [Sodomietenvervolging](#)

Literatuur

Meer, Th. Van der (1995). Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd. Nijmegen: SUN

Perton, H. (2012). Luizen vraten De Mepsche op.

<https:// groningenus.wordpress.com/2012/08/17/luizen-vraten-de-mepsche-levend-op/>

Veen, K. ter (2002). Protestants fundamentalisme in het Groningse Faan. Soesterberg: Aspekt

Visser, A. (1945). Rudolf de Mepse. Het monsterproces van Faan. Rotterdam: Nijgh en van Ditmar

18 Geert Reinders

Pest, pruiken en patriotten

Tijd van pruiken en revoluties – verlichting 1700 tot 1800 / Tijd van pakhuizen en plantagens - vroegmoderne tijd 1500 - 1800 CE

Rationeel optimisme en “verlicht denken” dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen / De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap / Groeiende belangstelling voor wetenschap en uitvinding van nieuwe technieken

De Nederlandse uitvinder van het inenten is geen wetenschapper, maar een boer uit Klein Garnwerd. Geert Reinders (1737 – 1815) observeert en experimenteert met zijn eigen dieren en ontwikkelt zo een vaccin tegen runderpest. Ook ontwikkelt hij een methode voor boeren om zich te verzekeren tegen rampspoed. In de Bataafse tijd (1795 – 1806) is deze vertegenwoordiger van de Verlichting betrokken bij het bestuur in zijn dorp, de provincie en het land [lees meer]

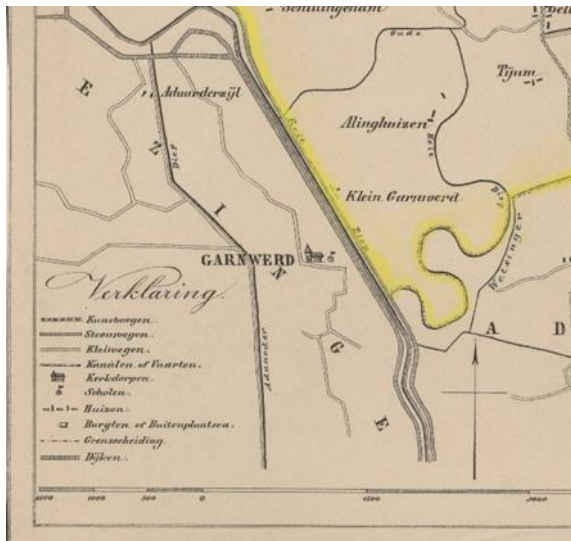
Afbeelding 24: Geert Reinders (1737 - 1815)

Geert Reinders wordt geboren als zoon van een molenaar in Klein Garnwerd. Sinds het Reitdiep in de zeventiende eeuw is rechtgetrokken hoort dat stukje land bij Winsum, maar er werd en wordt *Westerketiers* gesproken. Hij gaat naar de basisschool, maar begint als 10-jarige als molenaarsknecht en rommelt daarna wat aan als kastelein, paardenkoopman en boer. Toch is hij een gewild man. In de kerkboeken van de Hervormde Kerk van Zuidhorn staan uitvoerige verslagen over de dorpsroddel dat de dochter van de dominee smoorverliefd op hem is. Hij trouwt in 1757 niet met haar, maar met Angenietje Claessen uit Hogemeeden.

Als paardenkoopman krijgt Reinders iets mee van de experimenten van de Groninger hoogleraar Petrus Camper om de runderpest te bestrijden. Bij grote epidemieën zijn in 1714 en in 1740 enorme hoeveelheden runderen aan deze ziekte overleden. Als hij zelf boer is geworden in Klein Garnwerd observeert hij zijn vee en ziet dat dieren die (licht) besmet zijn geweest met de ziekte minder snel ziek worden. Hij gaat experimenteren met het toedienen van kleine hoeveelheden van de ziekteverwekker, en ontdekt dat hij het aantal sterfgevallen onder koeien daardoor omlaag kan brengen. Hij correspondeert over die observatie met wetenschappers en stuurt er in 1774 een brief over naar Stadhouders Willem V. Het maakt hem in eigen tijd een bekend man in heel Nederland. Een van de geleerde heren met wie hij in contact staat, doet alsof niet Reinders, maar hijzelf het meeste onderzoekswerk gedaan heeft. Daardoor is Reinders als uitvinder van het inenten na zijn dood vaak vergeten.

Reinders komt uit een doopsgezinde familie en is een aanhanger van de ideeën van de Verlichting: door wetenschap en verstandig bestuur kunnen mensen het leven aangenamer en de samenleving beter maken. In zijn buurt is hij een voorman van de Patriotten. Die willen af van het adellijke bestuur en willen een samenleving met meer kansen en rechten voor iedereen. Daarom is hij onder andere lid van de *Maatschappij tot Nut van het Algemeen*. Nadat een van zijn boerderijen is afgebrand richt hij in 1794 met negentien andere boeren samen 1794 de *Sociëteit van Onderlinge Bijstand* op. Daarmee verzekeren ze elkaar tegen de gevolgen van brand. Dat idee van onderlinge bijstand krijgt veel navolging en bestaat nog steeds als de coöperatieve verzekering *Univé*.

Als gevluchte Patriotten in 1795 in het gevolg van het Franse leger terugkomen uit ballingschap organiseert Reinders een omwenteling in de Ommelanden. Hij wordt bestuurder van de Ommelanden en lid van de Eerste Kamer van het Bataafsche Volk. Hij overlijdt in 1815 in zijn andere boerderij te Bellingeweer bij Winsum.

Afbeelding 25: klein Garnwerd op de Gemeentekaart van Winsum (1868). Bron: Beeldbank Groningen

Thematische lijnen

2. Wat geeft betekenis? - zingeving en levensbeschouwing
4. Wat weten wij? - kennis, wetenschap en innovatie
5. Wie telt er mee? - sociale (on)gelijkheid
6. Wie bestuurt er? - politiek en samenleving

Verwijzingen

Canon van Nederland: [Eise Eisinga](#); de [Patriotten](#)

Canon van Groningen: [Veepest en landbouwvernieuwing](#); [Patriotten en prinsgezinden](#)

Kanon van Fryslân: [Eise Eisinga](#);

[Over de geschiedenis van Univé](#)

Literatuur

Kugel, K. (2016) Geert Reinders in Zuidhorn. *Periodiek van de historische kring Zuidhorn* 6 (2) 4-7

Bruins, L.H. (zj) Leven en werken van Geert Reinders. De grondlegger van de immunologie.

19. Vreemd volk?

Migranten in het Westerkwartier

Vanaf het einde van de 18e eeuw wonen er steeds meer mensen in het Westerkwartier. De bevolking groeit en ook van buiten de streek vestigen mensen zich hier. Op de kleigronden in het Noorden zijn landarbeiders nodig, en personeel voor op de herenboerderijen. In het zuiden zijn opnieuw veel mensen nodig om turf te steken. Uit Drenthe en Friesland, maar ook uit de Duitse landen trekken ze hierheen. Ook joden die vestigen zich in de regio. [lees meer]

In de 16^e en de vroege 18^e eeuw vestigen Vlamingen en Zwitsers die om hun geloof vervolgd worden zich in het Westerkwartier (zie venster x). Om dezelfde reden trekken in de loop van de 18^e eeuw ook joden uit Oost Friesland en andere Duitse streken naar onze contreien (zie venster x). Voor de meeste landverhuizers is niet het geloof, maar werk de belangrijkste reden om op pad te gaan.

Het gaat goed in het Westerkwartier, in ieder geval in het noorden van de streek. Sinds de 17^e eeuw pachten boeren er stukken land tegen een vast tarief en zijn ze eigenaar van de boerderijen, schuren en het gewas dat op het land groeit. Dit zogenoemde *beklemrecht* is eeuwigdurend en onveranderlijk, en gaat over van ouders op kinderen. Door de tijd heen betekent dat, dat pachtsommen heel laag zijn. Omdat ze weten dat ze op hun erf kunnen blijven, loont het voor boeren de moeite om te investeren in nieuwe technieken en te experimenteren met nieuwe gewassen. Het is al met al goed boeren op de klei en in het Langewold, en dat betekent dat er veel werk is voor landarbeiders. Succesvolle boeren gaan er steeds meer als de elite leven, dus met huispersoneel, en ook dat trekt mensen aan.

Sinds de 17^e eeuw al trekken mannen uit arme streken in Westfalen naar de Nederlanden. Ze helpen er in de landbouw of trekken rond als marskramer. Zulke *hannekemaiers* (landbouwknechten) en *kiepkerels* (marskramers) bereiken ook het Westerkwartier. Soms kiezen ze er voor om er te blijven en te werken als wever of als dagloner. Datzelfde doen huursoldaten uit Duitsland en Zwitserland die trouwen met een vrouw uit de buurt. Een enkeling is succesvol. Gerrit Jans Barkmeijer komt uit Neunkirchen bij Bentheim. Hij werkt als scheepstimmerman, eerst in Leek, later in Noordhorn. Aan het Hoendiep tussen Briltil en Noordhorn opent hij in 1839 een eigen werf die tot in de 20^e eeuw kleine en grote (zee)schepen bouwt. Zijn zoons en kleinzoons hebben daarna werven in Stroobos en Hoogkerk. Werknemers voor de oorspronkelijke werf in Noordhorn zoekt Barkmeijer niet in de buurt, maar in het Westen: in het buurtje bij het Noordhornertolhek wonen en werken tot ver in de 19^e eeuw uitsluitend Friese scheepstimmerlieden.

Tussen 1795 en 1900 verdrievoudigt de bevolking van het Westerkwartier, van ca. 10.000 tot 30.000 zielen. Dat is voor een deel natuurlijke groei: in loop van de 19^e eeuw gaan mensen eerder trouwen, krijgen ze meer kinderen en leven ze langer. Voor een ander deel komt het ook door migratie. In het zuidelijke Westerkwartier wonen en werken kleine boeren op gemengde bedrijfjes. Zij profiteren niet van het beklemrecht. Wel is er nog steeds veel veen dat kan worden afgegraven. Vanaf het einde van de 18^e eeuw wordt opnieuw dat systematisch aangepakt. Daar zijn mensen voor nodig, en die komen behalve uit de streek ook uit andere provincies: Drenthe, Holland, Overijssel en vooral Friesland. In de periode 1795 – 1809 - vanwege de oorlog is er in Nederland dan een grote economische crisis - neemt de bevolking van Grootegast, Leek en Marum met 20 tot bijna 40 procent toe. Ook lang daarna zullen het de grootste dorpen in het Westerkwartier zijn. In 1849 is twee derde van de bevolking in die gemeenten en ook in Grijpskerk zelf geboren, komt bijna 20% van elders uit Groningen en is zo'n 15% import uit andere landstreken – met name uit de Friese woudstreken. In

1899 zijn die getallen nog steeds hetzelfde. Onder al die migranten zijn turfstekers en landarbeiders, maar ook boeren van elders verhuizen hun bedrijf graag naar het Westerkwartier. Dat betekent dat er in de loop van de 19^e eeuw honderden, zo niet duizenden mensen van elders naar het Westerkwartier trekken. Dat verklaart waarom in het Westen van het Westerkwartier tot voor kort, en in sommige dorpen zelfs tot de dag van vandaag nog Fries wordt gesproken. Maar dat verklaart ook dat zowel het Fries als het *Westerketiers* op de lange termijn verdrongen worden door een soort algemeen-Gronings en door het ABN: migratie en integratie vragen om een gemeenschappelijke taal.

Verwijzingen

Literatuur

Perton, H. (2023) De bevolking van het Westerkwartier en haar Friese component. N.p

'Groninger Westerkwartier spreekt steeds minder Fries', *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 juni 1984.

'De Friese taal verliest terrein in het Groningse Westerkwartier', *Leeuwarder Courant*, 23 juni 1988, pag. 23.

20. De Afscheiding

Tussen Ulrum en Grand Rapids

Tijd van burgers en stoommachines (1800-1900) / industrialisatietijd / 19e eeuw /

De opkomst van emancipatiebewegingen; De opkomst van emancipatiebewegingen en het ontstaan van parlementaire democratie.

Niet alleen rijke boeren maar ook predikanten van de Hervormde Kerk geloven in vooruitgang door wetenschap en staan in de Franse Tijd aan de kant van de Patriotten. Tegenover deze vrijzinnige of moderne protestanten staan de rechtzinnige of orthodoxe gelovigen. Ze geloven niet zo in vooruitgang omdat de mens een zondaar is. In 1834 scheiden ze zich af van de Hervormde Kerk en richtten de Christelijk Afscheiden Kerk op. Als *gereformeerden* geven zij richting aan het leven van veel mensen in het Westerkwartier in de 19^e en 20^e eeuw, en aan dat van hun vele afstammelingen in Michigan, USA [meer lezen]

Afbeelding 25: Ds. Hendrik de Cock (1801 - 1842)

Ook voorgangers van de officiële Kerk raken in de 18^e eeuw in de ban van de ideeën van de Verlichting. Dat nieuwe denken heeft gevolgen voor de theologie, maar ook voor de politiek. Predikanten van onder ander Grootegast, Lettelbert, Marum en Zuidhorn behoren in de Franse Tijd tot de opstandige Patriotten. Alleen in Vredewold staan predikanten in meerderheid aan de kant van de Orangisten.

Een belangrijk deel van het kerkvolk in het Noorden volgt hun voorgangers niet. Deze gewone gelovigen verlangen terug naar het 'oude' geloof, waarin het vooral gaat om de zondigheid van de mens en zijn boetedoening. Onder hen zijn al in de 18^e eeuw 'oefenaren' populair. Dat zijn vaak gewone mensen die de Bijbel en de catechismus goed kennen, en op eigen houtje strenge preken geven. Fridse Cornelis uit Visvliet is zo'n oefenaar. Hij is arbeider en onbevoegd als dominee. Toch spreekt hij gelovigen in onder andere Lutjegast, Tolbert en Zevenhuizen vanaf 1790 geregeld toe over het ware geloof en de zondigheid van de mens. Zelf is hij niet van onbesproken gedrag, maar als er ergens een nieuwe dominee gevonden moet worden, dan springt hij daar in de tussentijd ook wel eens in. Hij doet dat behalve in zijn woonplaats Tolbert ook in Lagemeeden, Leek, Niebert en Nuis en Opende. Met de collecte verdient hij een aardige extra boterham. Vanwege deze bijbaan krijgt Fridse het

aan de stok met de overheid: alleen bevoegde predikanten mogen preken. Na 1795 – kerk en staat zijn dan gescheiden – krijgt hij ruzie met de kerk die ook niet wil dat hij voor predikant speelt. Dat doet hij toch, onder andere in Zoutkamp en in Ulrum. Het kerkvolk in met name Ulrum is zeer tevreden over zijn optreden, maar op verzoek van de kerk zet de overheid hem toch de gemeente uit...

Na de Franse Tijd zijn er ook predikanten die met deze beweging meegaan. Ook zij willen dat in de kerk de leer van Calvijn weer meer centraal komt te staan. Ds. Hendrik de Cock (1801 – 1842) behoort tot die groep en is predikant in hetzelfde Ulrum. Na conflicten met de kerkenraad, waar zelfs de

politie en het leger aan te pas komt, sticht de Cock in 1834 een kerk náast die van de Hervormden: de christelijk afgescheiden kerk. In heel Groningen en Drenthe sluiten zich daar al snel 40 gemeenten bij aan. Aanhangers zijn vooral 'kleine luyden': kleine middenstanders en arme arbeiders.

Ds. de Cock komt een paar maal spreken in het huis 'Het witte hek' in Briltil. In 1838 stichten winkelier Jan Roelf Geut (1806 – 1875) en schoenmaker Bouke Jurjens Woldijk (1778 – 1857) in Zuidhorn in 1838 de eerste christelijk afgescheiden gemeente in het Westerkwartier. In 1847 bouwen zij in Enumatil, een gehucht dat precies op de grens ligt van de drie gemeenten Leek, Oldekerk en Zuidhorn, een eigen kerk. Van heinde en verre – uit Zuidhorn, Oostwold en Lettelbert en van nog verder weg– gaan gereformeerde gelovigen daar 's zondags te voet naartoe. In 1861 opent in Enumatil de eerste gereformeerde basisschool van Nederland haar deuren.

Afbeelding 26: gereformeerde kerk te Enumatil, ca. 1900 met school maar nog zonder toren. bron: Beeldbank Groningen

Tussen 1846 en 1850 trekken meer dan 5000 afgescheidenen uit Nederland naar de Verenigde Staten en stichten er nederzettingen als Holland en Zeeland in Michigan en Pella in Iowa. Als na 1875 de grote landbouwcrisis uitbreekt volgen nog eens tienduizenden Nederlandse en ook Duitse geloofsgenoten hun voorbeeld. Uit de Gemeente Oldehove, bijvoorbeeld, vertrekken in 1892 zeven gezinnen en twee individuen naar de VS. Vijf gezinnen met 14 kinderen behoren tot de gereformeerde kerk en zoeken elkaar in de V.S. weer op. In Grand Rapids, Michigan is 40 % van de bevolking van Nederlandse of Duitse afkomst. De lokale Universiteit het Calvin College begon ooit als opleidingsschool voor Nederlandse gereformeerde predikanten.

Thematische lijnen

2. Wat geeft betekenis? - zingeving en levensbeschouwing
3. Woord en beeld verbinden - taal, kunst en cultuur
5. Wie telt er mee? - sociale (on)gelijkheid

Verwijzingen

Canon van Groningen: De Afscheiding

Canon van Drenthe een ander geloof (po) een ander geloof (vo)

Bron: Patriotse en orangistische predikanten in het Westerkwartier en De Marne

Literatuur

Perton, H. (2019). De voorganger van Hendrik de Cock in Ulrum. Fridze Cornellis (1744-1813), oefenaar in: *Stad en Lande* 28 (2) pp 16 – 19.

Swieringa, R. (1989). Migratie overzee: een spiegel van de Nederlandse cultuur. In: *De Gids* CL (2/3)

21. Marten Douwes Teenstra

Strijder tegen slavernij

Tijd van burgers en stoommachines (1800-1900) / industrialisatietijd / 19e eeuw / Tijd van burgers en stoommachines (1700 – 1800)

De Verlichting en het streven naar vrijheid en gelijkheid; Opkomst van emancipatiebewegingen en ontstaan van parlementaire democratie.

Marten Douwes Teenstra (Ruigezand, 1795 – Ulrum 1864) komt uit een doopsgezinde familie van vooruitstrevende boeren. Hij is voorbestemd om zelf ook boer te worden, maar het loopt anders. Als landbouwkundige reist hij de wereld over en ziet met eigen ogen hoe tot slaafgemaakten in de koloniën behandeld worden. Zijn verdere leven zet hij zich in om slavernij af te schaffen – wat een jaar voor zijn dood in 1864 ook gebeurt. [lees meer]

In de vruchtbare kleistreken van het Westerkwartier en De Marne doen boeren goede zaken. Ze zijn rijk en belesen en streven naar vernieuwing. Die vernieuwing komt ook van de Groninger universiteit, waar de landbouwwetenschap in opmars is. De eerste twee generaties Teenstra horen bij deze succesvolle boeren. Ze zijn doopsgezind, patriot en strijden ervoor dat de boeren – die weinig te vertellen hebben – meer zeggenschap krijgen. Ook komen ze op voor goed onderwijs, nemen allerlei natuurkundige proeven zijn ze actief in de *Maatschappij tot Nut van het Algemeen*.

Marten Douwes Teenstra is een zoon van Douwe Martens en hij lijkt een gouden toekomst tegemoet te gaan. Zijn vader koopt een peperdure boerderij voor hem in de net ingepolderde Noordpolder maar door een wereldwijde landbouwcrisis gaat Marten failliet.

Zijn leven neemt een totaal andere wending. Om zijn fortuin te herstellen vraagt hij om een functie in Nederlands-Indië. Hij reist er met het schip de Abel Tasman in 1824 naar toe, maar wordt ziek en moet aansterken in Zuid-Afrika. Daar ziet hij hoe slaven worden mishandeld en familieleden van elkaar gescheiden worden verkocht. Ook in Nederlands-Indië ziet hij taferelen van uitbuiting en slavernij. Maar zijn belangrijkste leerperiode is die in Suriname waar hij zes jaar zal blijven, van 1828 tot 1834. In die periode reist hij door heel Suriname en schrijft uitgebreide rapportages over de plantages in deze Nederlandse kolonies. Ook is hij enkele keren op de Antillen.

In 1833 is hij getuige van de dood op de brandstapel van drie gevluchte slaafgemaakten. Een jaar eerder hebben die brand gesticht in Paramaribo. Teenstra is verontwaardigd over de barbaarse straf en uit dat in het openbaar. Dat leidt tot zijn ontslag en zijn terugkeer naar Groningen. Daar wordt hij schrijver van kinderboeken en boeken over geschiedenis. Ook schrijft hij over toverij, bijgeloof en over (of tegen) zijn dorpsgenoot Dominee De Cock [zie venster 20]. Het thema waar hij het meest over schrijft is de afschaffing van de slavernij. In boeken en petitie's aan Koning en Parlement komt hij met felle aanklachten. Die zijn goed onderbouwd en soms pijnlijk precies. Hij roept iedereen op om afschaffing van de slavernij te eisen. Lange tijd luistert er niemand naar deze afschaffer: het economische belang van de slavernij is te groot. Adel en welgestelde burgers hebben geïnvesteerd in

Afbeelding 27: Marten Douwes Teenstra (1795 - 1864)

plantages in 'De West' en ook veel gewone mensen profiteren van het toerusten van (slaven)-schepen. Maar vanaf de jaren 1850 keert het tij.

Als Marten Douwes in 1864 overlijdt is de slavernij sinds een jaar afgeschaft. In zijn laatste petitie bepleit hij een eerlijke vergoeding voor de tot slaafgemaakten en strikt staatstoezicht op die afschaffing. Nog voor Harriet Beecher Stowes boek '*De negerhut van Oom Tom*' van 1852 en ruim voor Multatuli's '*Max Havelaar*' laat Marten Douwes Teenstra dus al van zich horen. Hij is een toonaangevende abolitionist. De belangrijke Surinaamse activist Anton de Kom haalt hem instemmend aan in zijn boek '*Wij slaven van Suriname*' uit 1934.

Thematische lijnen

2. Wat geeft betekenis? - zingeving en levensbeschouwing
3. Woord en beeld verbinden - taal, kunst en cultuur
4. Wat weten wij? - kennis, wetenschap en innovatie
5. Wie telt er mee? - sociale (on)gelijkheid
6. Wie bestuurt er? - politiek en samenleving
7. Knooppunt van verbindingen – wereldeconomie

Verwijzingen

Canon van Nederland: Slavernij; Max Havelaar; Anton de Kom

Literatuur

Botke, IJ. (1988). Gaat, krijgt een boek of pen in hant en ofent daarin u verstant. Drie generaties Teenstra en de Verlichting op het Groninger platteland (775 – 1825). Groningen: Universiteitsbibliotheek.

Botke, IJ. (2002). Boer en heer – 'de Groninger boer' 1760-1960, Groninger Historische Reeks, Assen 2002.

Fokken, M., Henkes, B. (2016). Sporen van het slavernijverleden in Groningen, Gids voor stad en ommeland

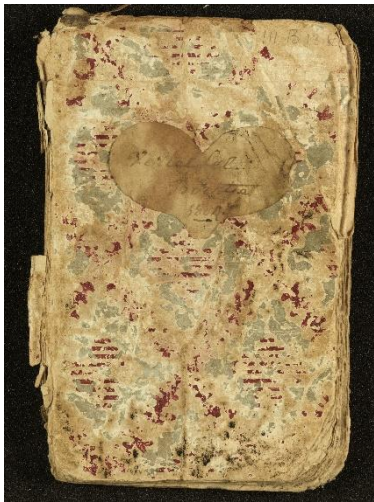
<https://historiek.net/marten-douwes-teenstra-en-de-slavernij/156253/>

Kom, A. de (1934). Wij slaven van Suriname, 1934, noten 25 en 59.

Tuma, J. (2023). En toch zal ik - Marten Douwe Teenstra en zijn strijd. Nederlands Paperback

22. De verhalenschat van een huisnaaister

Het boek van Trijntje Soldaats

Afbeelding 27: 'Vertelseltjes door de vrouw van Wybo Wybrands, in de wandeling genaamd Trijntje Soldaats, verteld aan G.A. Arends en K.A. Arends ten huize van hunnen vader A.G. Arends in hunne kinderjaren alwaar die vrouw menigmaal werkzaam was om klederen te herstellen, enz. en opgeschreven door Gerrit Azn. Arends toen ter tijd pl.m. 1800 tot 1804'

Foto Theo Meder, collectie Athenaeumbibliotheek Deventer.

De oudste verzameling Nederlandstalige sprookjes komt uit Ezinge. Aan het begin van de 19^e eeuw vertelt oppas Trijntje Alberts (1749 -1814) ze in de streektaal aan twee jongens. De oudste van die twee schrijft de verhalen op zoals hij ze herinnert – half in het Nederlands, half in het Gronings. Tientallen jaren later wordt zijn schriftje uitgegeven als 'Het boek van Trijntje Soldaats'.

Trijntje wordt geboren en groeit op in Ezinge als dochter van een kuiper die ook doodskisten maakt. Haar moeder komt van een boerderij in Feerwerd. Na haar dertigste leert Trijntje in de stad Groningen een soldaat kennen, met wie ze in 1787 trouwt. Daardoor krijgt ze haar bijnaam: Trijntje Soldaats. Als er een kind komt (1788) verhuist het gezin naar Hessen, het thuisland van de soldaat. Weldra komen er nog twee kinderen bij. In 1793 sterft de soldaat en gaat Trijntje terug naar Ezinge. Onderweg leefden zij en haar kinderen van aalmoezen. Volgens haar paspoort was ze berooid en had ze bruin haar.

Terug in Ezinge krijgt ze steun van de diaconie. Met hun toestemming trouwt ze opnieuw, nu met een boerenzoon uit Fransum. Die verdient te weinig om zijn gezin goed de kost te kunnen geven, en dus gaat ook Trijntje uit werken. Tussen 1801 en 1804 werkt ze als huisnaaister en kinderoppas koopman Arends aan

de Torenstraat in Ezinge, wiens vrouw net is overleden. In 1806 valt haar zoon (16) van een balk bij het bergen van stro en sterft bij haar thuis. Ze doet veel moeite om zijn kleren bij zijn boer los ter krijgen – een arme vrouw als Trijn kan ze goed gebruiken. In 1809 overlijdt ook haar tweede man en in 1814 komt ze zelf uit de tijd. Haar overlijdensakte noemt "naajvrouw" als haar beroep.

In huize Arends vertelt ze de twee kinderen sprookjes. Dat zijn bepaald geen lieve, zoetsappige kinderverhaaltjes, integendeel: de verhalen zijn eng, gruwelijk, hard, rauw en platvloers maar ook grappig. Adellijke lieden spelen er geen rol in - wel veel veel gewone mannen zoals vissers en soldaten. Belangrijke sleutelbegrippen zijn dood, list en bedrog, en ook magie, spokerijen en horror zijn vaste ingrediënten. Veel van de verhaalmotieven zijn in heel Europa al vanaf de Middeleeuwen bekend in de volkscultuur. Dat van de lepe underdog die een fysiek veel sterkere kerel verslaat, bijvoorbeeld. Of dat van de overspelige vrouw die het lijk van haar minnaar moet opeten. Of dat van de moordenaarsherberg waar een hand in de soep dobert en waar een bed zich onder de gast omkeert, zodat die via een luik in een diep gat tuimelt. Ook in Friesland vertelt men het verhaal van een boer die in een zwarte bediende de duivel ziet. Hij vangt diens poep op en verkoopt die voor goudgeld aan een apotheker als duivelsdrek. Dat is een goedje dat naar knoflook meurt en dat mensen op hun drempel smeren om heksen buiten de deur te houden.

Trijntje kan niet schrijven en is waarschijnlijk analfabeet. Haar vertelsels komen niet uit boekjes maar uit mondelinge overlevering. Volkskundigen zijn het onderling oneens, wáár ze die verhalen gehoord heeft. Volgens Jurjen van der Kooi deed ze dat in Ezinge en omgeving. Hij noemt ze ‘echte Groninger sprookjes’. Theo Meder is daar minder zeker van. Hij vindt Trijntjes verhalen erg mannelijk; het zou hem niet verbazen als ze de verhalen heeft gehoord in de soldatenkringen van haar eerste man. Vóór 1800 vormen soldaten een nogal internationaal gezelschap. Het ligt voor de hand dat zij elkaar verhalen vertellen uit verschillende streken en tijden, met diezelfde motieven. Meder noemt Trijntjes vertelsels daarom ‘internationaal cultuurgoed met Groninger trekjes’.

Trijntje Soldaats moet een begenadigd vertelster zijn geweest. Gerrit Arends Arends, elf jaar oud, schrijft haar verhalen rond 1804 op in een ongebruikt rekenschrift van zijn vader. Waar Trijntje ze in de streektaal vertelt maakt Gerrit daar Algemeen Beschaafd Nederlands met een regionaal accent van. Vanwege de aangename herinnering aan Trijntje bewaart hij het schriftje zijn hele leven, ook als hij na 1850 burgemeester van Ezinge wordt. Na zijn dood in 1876 komt het in handen van schoolmeesterszoon Johannes Onnekes. Die vertaalt de verhalen terug naar in Gronings, maar geeft ze niet uit. Het schriftje komt daarna in handen van zijn nicht, de bekende folkloriste Eilina Huizenga-Onnekes. Zij maakt er in 1928 een prachtig boek van met houtsnedes van Johan Dijkstra, gedrukt door Hendrik Nicolaas Werkman. Beiden zijn bekende kunstenaars van De Ploeg (zie venster 25).

Als Trijntjes verhalen niet zo’n indruk hadden gemaakt op de jongens Arends, als Gerrit Arends ze niet had uitgeschreven en levenslang bewaard en als Huizenga-Onnekes ze niet had uitgegeven, zou niemand ooit van Trijntje Soldaats hebben geweten. Zo bezien is het puur toeval dat haar verhalenschat zo’n bekendheid verwierf.

Verwijzingen

Huizinga – Onnekes, E.J. (1928) Groninger Volksvertellingen deel I: Het boek van Trijntje Soldaats (via [delpher](#))

Thematische lijnen

2. Wat geeft betekenis? - zingeving en levensbeschouwing
3. Woord en beeld verbinden - taal, kunst en cultuur
5. Wie telt er mee? - sociale (on)gelijkheid

Bronnen:

Huizenga-Onnekes, E.J. (1958). *Het boek van Trijntje Soldaats*, met prenten van Johan Dijkstra en voorwoord van Herman Poort (heruitgave).

Friso, W. & J. van der Kooi (2001), *Trijntje Soldaats en de Torenstraat*. Bedum: Profiel

Meder, Th. e.a. (2022) *Trilbil en Duivelsdrek : 17 oude Groninger sprookjes van Trijntje Soldaats en haar toehoorders* Gorredijk: Noordboek

Perton, H. (2020) Hoe Trijntje Soldaats haar zoon verloor in: *Stad & Lande XXIX* (2) pp. 18-21.

23. Snelle Tijden?

Molens, kanalen en fabrieken

Tijd van burgers en stoommachines (1800 – 1900): de industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving;

Het Westerkwartier was en is een agrarisch gebied. De tijd gaat er langzaam, veranderingen zijn er niet zo groot en gaan niet zo snel. Na de korenmolen (13^e eeuw) is de pelmolen (17^e eeuw) er de belangrijkste technische vernieuwing. In de 19^e eeuw komt er een treinverbinding en ontstaan de eerste fabrieken – vaak melkfabrieken. Nieuwe en oude waterwegen maken het gebied goed toegankelijk, maar veel andere bedrijven komen er tot de Tweede Wereldoorlog niet. Bovendien verlaten veel mensen aan het einde van de 19^e eeuw de streek. [lees meer]

Afbeelding 281: Sarrieshut te Niehove. bron: beeldbank Groningen

Door verbeteringen aan de stoommachine ontstaan aan het einde van de 18^e eeuw in Engeland de eerste moderne fabrieken. In Nederland, zo schrijven de meeste schoolboeken, begint die industriële revolutie pas een eeuw later. Daar kun je ook anders naar kijken. Al vanaf de 13^e eeuw zijn er in Nederland windmolens, vaak om graan te malen. Vanaf de 17^e eeuw wordt windkracht ook anders gebruikt: er verschijnen oliemolens, houtzaagmolen en natuurlijk poldermolens. Rondom Amsterdam en Zaandam staan honderden zulke industriemolens. In de 17^e en 18^e eeuw zijn dat moderne industriegebieden die drijven op windkracht.

In 1828 staan er in het Westerkwartier 37 molens die graan (7), rogge (8), boekweit (6) en mosterdzaad (3) malen. Er zijn elf moderne pelmolens die kaf van koren scheiden en zo gort en grutten maken – alleen in Grootegast werkt hij niet... In Hoogkerk staat een houtzaagmolen, in Zuidhorn een oliemolen. De koren- en roggemolens zijn in *Stad en Lande* onderdeel van het belastingsysteem. Tussen 1628 en 1855 woont er een ambtenaar van de provincie naast de molen. Hij houdt in de gaten hoeveel er gemalen wordt en heft daar belasting over. Hij heet een *chercher*, maar wordt in de volksmond een *sarries* genoemd. In het Westerkwartier staat vandaag de dag alleen in Niehove nog zo'n *sarrieshut*; in Aduard en Zuidhorn zijn er daarnaast nog een Sarriesweg en – pad.

Ook in de 19^e eeuw werkt het overgrote deel van de bevolking van het Westerkwartier nog steeds in de landbouw. Er wonen voornamelijk boeren en landarbeiders, en op boerderijen in het noorden werkt steeds meer personeel – dienstknechten en dienstmaagden. In de dorpen zijn er daarnaast handwerkslieden: bakkers, brouwers, smeden, stelmakers (= wagenmakers), slaggers, leerlooiers, schoenmakers, kleermakers, enzovoort. Ook al in 1828 zijn er daarnaast grotere bedrijven met afzet in de regio: een spinnerij in Zuidhorn, weverijen in Niebert, Nuis, Noordwijk en Noordhorn, kalkbranderijen in Hoogkerk en Tolbert, een scheepswerf in Leek, later ook in Noordhorn, en een zeepezier in Hoogkerk.

Tot in de 20^e eeuw gaat transport vooral via het water. Het Hoendiep, dat in de 17^e eeuw is gegraven, verbindt het noorden en het oosten van het Westerkwartier met de stad en met Friesland. In het zuiden zorgen de Jonkersvaart, het Leekster Hoofddiep, het Lettelberterdiep, de Matsloot en de

Munnekesloot voor verbindingen met Groningen stad. Die vaarten, diepen en sloten zijn smal: er varen alleen houten *snikken* zonder zeil die door paarden of mensen (!) worden voortgetrokken. Ze vervoeren goederen, vee en ook mensen – van alle rangen en standen zitten ze opgepakt in hetzelfde schuitje.

Nog lang is de enige verharde weg de Heerweg van Groningen naar Friesland. Dat levert Noord- en Zuidhorn, Niezijl, Grijpskerk en Visvliet voordelen op – herbergen en hoefsmeden – maar ook nadelen, zoals plunderende legers [zie venster x]. Pas in 1858 komt er een verharde weg van De Poffert naar Frieschepalen, waarmee het zuidelijke Westerkwartier uit haar isolement kan komen. Tussen 1860 en 1868 wordt Staatslijn B aangelegd, een stoomtreinverbinding tussen Harlingen en Nieuweschans aan de grens met Hannover. In 1866 is het gedeelte tussen Groningen en Leeuwarden klaar, en krijgen Zuidhorn en Grijpskerk hun treinstation. De hoop is dat dat de streek bedrijvigheid zal opleveren, maar dat valt niet mee. Grijpskerk en Zuidhorn worden gewilde woonplaatsen voor rentenierende boeren en professoren van de Universiteit, maar industrie komt er voorlopig niet veel. In Zuidhorn komt in 1877 een sigarenfabriek – een sociale onderneming met huisvesting voor de arbeiders, een begrafenisverzekering en een eigen muziek-corps. Later komen daar nog twee sigarenfabriekjes bij.

In de loop van de jaren 1870 komt de landbouw in een crisis [zie vensters x, y en z]. Pas in deze tijd ontstaan in Nederland op grote schaal fabrieken. De overheid stimuleert boeren om hun land te herverdelen (ruilverkaveling) en efficiënter en effectiever gaan produceren. In het Westerkwartier zie je dat terug in de oprichting van (coöperatieve) zuivelfabrieken. In Grijpskerk opent in 1888 een stoomzuivelfabriek haar deuren. Zulke zuivelfabrieken komen er ook in Briltill (1891), Grootegast (1892), Marum (1893), Aduard (1894) en Zevenhuizen (1895). Veel van die fabrieken zijn voor langere tijd succesvol, en helpen mensen in de streek aan een baan. Maar met de invoering van tractoren, oogst- en dorsmachines en ander materieel kan het boerenwerk met minder handen worden gedaan. Daarnaast gaan mensen steeds vaker kolen gebruiken in plaats van turf om de kachel op te stoken. Naast een crisis in de landbouw is er dus een crisis in de turfwinning, en dat betekent dat veel mensen uit de streek niet blijven, maar juist wegtrekken.

Andere soorten industrie ontwikkelen zich vóór de Tweede Wereldoorlog in het Westerkwartier hoofdzakelijk in Hoogkerk. Na de bouw van een suikerfabriek (1896) en een strokartonfabriek (1913) verandert niet alleen het aanzicht, maar ook de structuur van dat dorp. In Oostwold verrijst daarnaast strokartonfabriek *Erica II*. Een tramlijn van Groningen naar Drachten (1913 -- 1948) maakt de stad bereikbaar voor inwoners van Leek, Niebert, Nuis en Marum. Sinds de opening van het Van Starckenborch-kanaal van Groningen naar Stroobos (1938) varen er grotere schepen door het Westerkwartier. Ondanks dat, en de komst van auto's, bussen en elektriciteit verandert er in de meeste dorpen van het Westerkwartier nog niet heel veel.

Verwijzingen

Thematische lijnen

1. Leven in een kwetsbare delta - Nederland waterland
4. Wat weten wij? - kennis, wetenschap en innovatie
5. Wie telt er mee? - sociale (on)gelijkheid
7. Knooppunt van verbindingen – wereldeconomie

Literatuur

24. Wabina Mansholt-Andraea

Socialisme en feminisme op het platteland

Tijd van Burgers en Stoommachines

De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving; discussies over de 'sociale kwestie'; de opkomst van emancipatiebewegingen; voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces; de opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme. / De industriële revolutie / het streven naar vrijheid en gelijkheid en het ontstaan van een parlementaire democratie.

Afbeelding 29: Wabina (Wabien) Andraea (1874 - 1966)

Aan het einde van de 19^e eeuw is er een grote landbouwcrisis (1878–1898). In de loop van die crisis begint ook in Nederland de industriële revolutie en start de mechanisering van de landbouw. De politieke beweging van de socialisten wil het lot van de arbeiders verbeteren, maar krijgt in het Noorden vooral veel aanhang onder landarbeiders. Onderwijzeres Wabina Andraea (1874 – 1966) is secretaris van de socialistische SDAP in Zuidhorn, geeft cursussen aan arbeiders in Noordhorn en strijdt ook voor gelijke rechten voor vrouwen [lees meer]

In het Westerkwartier werken de meeste mensen ook in de 19^e eeuw nog in de landbouw. Door de import van goedkoop graan uit Noord- en Zuid Amerika en concurrentie met Deense boter komt de landbouw in een grote crisis. Turf krijgt concurrentie van kolen, en dat treft de turfstekers in het zuidelijke Westerkwartier. In de loop van deze crises begint ook in Nederland de industriële revolutie.

In verschillende delen van het land verschijnen fabrieken. Landarbeiders trekken daarheen om te werken. Boeren worden gestimuleerd om op grotere, aaneengesloten kavels te werken. In de kleigebieden in het noorden lukt dat aardig en komen er langzaamaan meer machines op het boerenerf. In het zuiden van het Westerkwartier zijn er vooral kleine gemengde bedrijven. Die zijn niet gemakkelijk samen te voegen en voor modernisering is geen geld. Landarbeiders, keuterboeren en anderen vormen protestbewegingen die verbetering van de levensomstandigheden van gewone mensen eisen. Sommige van deze zogenoemde socialistische groepen willen een revolutie: een hele andere samenleving. Andere eisen ingrijpende hervormingen via wetten. De standenmaatschappij is nog springlevend: naast de gegoede stand zijn er de kleine burgerij en de werkende stand. De afstand tussen de boer met land en zijn werknemers neemt in de 19^e eeuw toe. Nog maar weinig mensen mogen stemmen: in 1890 nog geen 30% van de mannen. In de gemeente Zuidhorn gaat het in 1891 om 241 kiesgerechtigden op zo'n 2800 inwoners.

Voor de werklozen is er bedeling of werkverschaffing. De bedeling is een bijdrage van een kerkelijke diaconie of van het burgerlijk armbestuur. De werkverschaffing bestaat rond 1900 uit keien kloppen of vlasverwerking. De liberale elite van Zuidhorn vindt steun verkeerd: burgemeester Kruisinga noemt het nog in 1901 'ziekelijke filantropie' (= menslievendheid) en wil de steun 'tot de kleinste proportie terugbrengen'. De arbeiders zouden worden 'opgehitst' en ten onrechte vinden dat ze 'recht' hebben op steun.

In 1886 vindt in Groningen een eerste openbare bijeenkomst plaats van de *Sociaal Democratische Bond* (SDB). Dit is een revolutionair-socialistische bond onder leiding van de populaire Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De politie houdt de leden van de Bond goed in de gaten. In 1888 rapporteert de politie dat drie 'belhamels' uit Noordhorn hebben geroepen: 'leve Domela Nieuwenhuis, weg met (Koning) Willem III'. Een van hen krijgt vier maanden gevangenisstraf. In 1892 wordt er in de gemeente Zuidhorn een afdeling van de SDB opgericht. Deze steunt de verzoeken van de keienkloppers om hoger loon. In december 1893 gaan de vlasbewerkeren en de keienkloppers vier dagen in staking. Met succes, want ze krijgen er 0,10 cent per dag bij.

In 1894 ontstaat naast de SDB de *Sociaaldemocratische Arbeiders Partij* (SDAP). Deze verwacht veel van het parlement en van algemeen kiesrecht. De SDB wil verkiezingen juist boycotten. In Zuidhorn vergaderen allebei de clubs in het Volksgebouw *Vooruit* in Noordhorn, dus de kloof is er niet zo groot. De lokale SDAP telt zo'n 15 leden en richt vooral verzoekschriften aan de gemeente. Elders in het Westerkwartier groeit de SDAP ook: in 1895 komt er een afdeling in Marum, in 1901 in Grijpskerk, in 1906 in Leek. Deze ontwikkeling geeft het gezag veel kopzorgen. De gemeente Zuidhorn vraagt de regering zelfs om een 'brigade marechaussee met het Noordelijk Westerkwartier als bewakingsgebied'. In 1907 krijgt de SDAP nog te weinig stemmen voor een zetel in de Raad. Pas in 1915 wordt de eerste socialist in de gemeenteraad van Zuidhorn gekozen. Niet namens de SDAP, maar namens een 'Arbeiderskiesvereniging': arbeiders uit Noordhorn willen niet op een SDAP-kandidaat uit Zuidhorn stemmen, maar wel op hem...

De socialisten strijden niet alleen voor gelijke rechten voor arbeiders, maar ook voor vrouwen. Belangrijk voor de SDAP en voor het feminisme in Zuidhorn is Wabina Mansholt-Andreae (1874 – 1966). Zij groeit op in Zuidhorn en keert na haar studie in Amsterdam terug naar dat dorp. In 1905 wordt ze secretaris van de SDAP-afdeling Zuidhorn. Ze is onderwijzeres aan een HBS en geeft cursussen aan partijleden in Noordhorn. Bovendien is ze actief in de *Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs* en ze schrijft voor *De Proletarische Vrouw* en *De Socialistische Gids*. Als vrouwen in 1917 passief en in 1919 actief kiesrecht krijgen wordt zij lid van de Provinciale Staten van Groningen (1918 – 1927) en van de gemeenteraad van Ulrum (1918 – 1923) en Haren (1923 – 1927).

Thematische lijnen

2. Wat geeft betekenis? - zingeving en levensbeschouwing
4. Wat weten wij? - kennis, wetenschap en innovatie
5. Wie telt er mee? - sociale (on)gelijkheid
6. Wie bestuurt er? - politiek en samenleving
7. Knooppunt van verbindingen – wereldeconomie

Verwijzingen

Canon van Nederland: [Aletta Jacobs](#)

Kanon van Fryslan: [Domela en Piter Jelles](#)

Canon van Groningen: [Rode banieren in het graan](#)

Literatuur

Eskes, J. & Zwart, F. (2010). Rood in Leek – 100 jaar sociaaldemocratie in Oostwold, Zevenhuizen, Tolbert en Leek, Tolbert 2010.

Pompe, H. (1986). De Starke Borger - Ekstra nummer Socialisme in Zuidhorn 1885-1915. PvdA Zuidhorn.

Wabina Andreae, (1874-1966)

<https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Andreae>

Wabina Andaea (1874 – 1966) <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/andreae>

25. Jan Wieggers

Expressionisme in Groningen

Vanaf het laatste kwart van de 19^e eeuw gaan kunstenaars experimenteren met nieuwe stijlen en vormen. Rond de Eerste Wereldoorlog (1914 – 1918) bereikt dat een hoogtepunt, met de opkomst van verschillende stijlen en stromingen tegelijkertijd. In Groningen richten drie kunstenaars De Ploeg op, een kunstenaarsvereniging die nog steeds bestaat. Vooral in de jaren 1920 maken Jan Wieggers, Johan Dijkstra en andere leden van De Ploeg kunst die niet iedereen in de provincie kan waarderen, maar internationaal heel bekend wordt. [lees meer]

Afbeelding 03: Jan Wieggers (1893 - 1959)

Jan Wieggers wordt geboren in 1893 in Kommerzijl. Zijn vader Frans komt uit Leens en is bakker, zijn moeder Menke Bolt komt uit Grijskerk. Jan bezoekt het Stedelijk Gymnasium in Groningen en neemt vanaf z'n 13^e ook lessen op de Academie Minerva, de kunstacademie van de stad Groningen. Hij schrijft zich na zijn eindexamen daar in, maar bezoekt ook de kunstacademies van Rotterdam en Den Haag. Als hij is afgestudeerd, werkt en schildert hij een tijdlang in opdracht religieuze kunst in Zwitserland.

Met twee vrienden, Jan Altink en Johan Dijkstra, richt Wieggers in 1918 de *Groninger Kunstkring De Ploeg* op. Veel jonge collega's uit de provincie sluiten zich daarbij aan. Wieggers krijgt tuberculose, en zijn kunstenaarsvrienden zamelen geld in om naar een kuuroord in Davos te sturen. Daar sluit hij vriendschap met de Duitse schilder Ernst Ludwig Kirchner. Wieggers gaat met Kirchner (?) in hele felle kleuren schilderen. Terug in Groningen beïnvloedt hij daarmee ook zijn vrienden. Samen maken ze vooral in de periode 1923 – 1928 kunst die in eigen land niet altijd wordt gewaardeerd, maar internationaal heel succesvol is. Bij de schilders staat daarin vaak – niet altijd – het Groninger landschap centraal, of oude Groninger kerken. Anderen gaan juist weer heel abstract – *constructivistisch* – schilderen. Groningen wordt een belangrijk centrum voor grafische ontwerpers. Ook architecten, ontwerpers en muzikanten zorgen voor een rijk cultureel leven in Groningen. Expressionisme wordt ook 'hip' in de architectuur en de stedenbouw. In de stad en op het platteland verschijnen tot in de jaren 1930 veel woningen in de stijl van de Amsterdamse School.

Figuur 32: Johan Dijkstra: Kerkje van Oostum. Olieverf op Doek, 1922. Collectie Groninger Museum / Stichting De Ploeg

In 1934 vertrekt Wieggers naar Amsterdam. Wel houdt hij contact met zijn oude vrienden. Zo maakt hij een houtsnede voor het eerste nummer van *De Blauwe Schuit*, het illegale blad van collega Hendrik Werkman. Na de oorlog wordt hij hoogleraar aan de Rijksakademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam. Hij overlijdt daar in 1959.

Thematische lijnen

3. Woord en beeld verbinden - taal, kunst en cultuur

Verwijzingen

Canon van Nederland: [Vincent van Gogh](#)

Canon van Groningen: [Kunstenaarscollectief De Ploeg](#)

[Jan Wiegers](#) (Groninger Museum)

[De blauwe schuit](#) (KNAW)

Literatuur

Jansen, M (2018). De Ploeg. Avant-garde in Groningen 1918-1928. WBooks

Hazekamp, A. (2023). Geestverwanten van Domela Nieuwenhuis. Het vrije socialisme in Groningen, Friesland en Drenthe 1890 – 1940. Uitgeverij Louise

Hofsteenge, C. (1993). De Ploeg 1918-1941, De hoogtijdagen. Groningen: Benjamin & Partners

Reenders, A. (2007). Versteende Welvaart. Amsterdamse School Op Het Groninger Hoogeland Groningen, Noordboek. 2007

Spek, J. van der & Jong, M. de (2000). Schoonheid van het detail; De Amsterdamse School in de provincie Groningen. Groningen: Regioproject

26. IJje Wijkstra

Armoede en ‘anarchisme’ in het zuidoosten

tijd van de wereldoorlogen (1900-1950) / eerste helft 20e eeuw;

De crisis van het wereldkapitalisme;

In de vroege ochtend van 18 januari 1929 schiet IJje Wijkstra uit Doezum in de buurt van Kornhorn vier politieagenten dood. Het is wereldnieuws in heel Nederland en behoort in de omgeving van Grootegast tot de collectieve herinnering van de streek. Tot op de van vandaag verschijnen er boeken over de gebeurtenis, wetenschappelijke studies en zelfs toneelstukken en een film. Want wat drijft iemand om zoiets te doen? [lees meer]

IJje Wijkstra is de laatste van zeven kinderen van IJje Wijkstra senior, timmerman en klompenmaker uit Doezum en Sjouktje Bolhuis uit Nuis. ‘Lutje IJje’ is het lievelingetje van allebei zijn ouders, maar erg gezellig is het thuis niet. Zijn vader is oud en krijgt steeds minder opdrachten. Om het gezin te voeden moet zijn moeder op verschillende manieren geld in het laatje proberen te brengen. Daarnaast ruziën zijn ouders veel over het geloof. Van zijn vader leert hij al jong vissen en jagen – en dus ook het omgaan met een geweer. Van hem leert hij ook dat je je weinig hoeft aan te trekken van de wet, of van wat anderen van je vinden. Van zijn moeder, die lid is geworden van de gereformeerde kerk, leert hij juist dat je moet bidden en braaf moet zijn.

Na de basisschool gaat Lutje IJje met zijn oudere broers mee naar de bouw en leert er metselen en voegen. Daar verdient hij een goede boterham mee, maar hij vindt het werk saai. Hij probeert het even als boerenknecht en werkt in 1918 een blauwe maandag in de Krupp-staalfabriek in Essen, Duitsland. Sinds die ervaring in de oorlogsindustrie leidt hij aan zenuwziekte. Terug in Nederland werkt hij weer als voeger, maar maakt ook klompen, vangt mollen en stroopt. Ook repareert hij en handelt hij in vuurwapens – sinds 1919 mag je die niet zomaar meer in bezit hebben. Daarnaast is hij als muzikant en verhalenverteller een graag geziene gast op kermissen en feestjes bij mensen thuis. In Fries-Groningse Woldstreek bestaat een levendige traditie van volksmuziek en volksverhalen.

IJje interesseert zich voor politiek en leest veel. Hij is aanhanger van Domela Nieuwenhuis [zie venster 22], bezoekt lezingen van vrijdenkers. Onder invloed van hen treedt hij uit de kerk. Hij noemt zichzelf een anarchist – iemand die tegen het gezag is - maar is zelf heel bazig en opvliegend. Hij heeft vaak ruzie met mensen in zijn omgeving en krijgt het aan de stok met de politie. Hij krijgt boetes voor openbare dronkenschap, voor stroperij, voor verboden wapenbezit, maar ook voor zijn weigering om te stemmen bij verkiezingen. Er bestaat namelijk stemplicht. Van burgemeester Bonnema van Grootegast krijgt hij geen wapenvergunning en ook als straatmuzikant mag hij niet aan de slag.

In 1928 krijgt IJje een relatie met Aaltje van der Tuin (1898 – 1985). Zij is de vrouw van zijn vriend Hendrik Wobbles, die op dat moment voor diefstal in de gevangenis zit. In januari 1929 gaat ze bij IJje in Kornhorn wonen en laat daarvoor haar zes kinderen in Opende in de steek. Het is in die tijd een vaker gebruikt *uiterste* drukmiddel op de overheid om meer steun te geven. Daarmee lopen ze een dubbel risico. In de streek bestaat nog de oeroude traditie dat jongeren uit het dorp mensen die overspel plegen publiek te schande mogen maken. Een paar jaar eerder, in 1926, joeg een groep jongeren zo’n illegaal liefdespaar nog naakt door de straten van Niebert en Nuis. Daarnaast krijgen ze gedonder met de overheid: het verlaten van je kinderen is een misdrijf. Op 4 januari kloppen ’s middags drie politieagenten aan bij IJje om Aaltje te spreken: ze moet terug naar haar kinderen. Als ze dat weigert gaan de agenten weg, maar zeggen aan toe dat ze terug zullen komen met een proces

verbaal. De broer van IJje en ook een buurtgenoot waarschuwen de agenten: IJje is onberekenbaar, een volgende keer kan het ook mis gaan. De agenten lachen erom.

Die volgende keer is 18 januari, 's morgens in de vroege. Om 07.00 uur staat de voltallige politiemacht van de gemeente Grootegast – twee rijksveldwachters en twee gemeenteveldwachters – voor de gesloten voordeur van IJje. Over wat er dan precies gebeurt bestaan verschillende getuigenissen en vele, vele verhalen. Maar een feit is dat IJje alle vier de politieagenten doodschiet, hen de keel doorsnijdt en zijn huis in brand steekt. Hij is gewond maar vlucht, eerst naar Lucaswolde, daarna naar Tolbert, en vervolgens naar de stad. Nog voor hij het ziekenhuis bereikt wordt hij gearresteerd.

In alle kranten in Nederland gaat het dagenlang over de gebeurtenissen in Grootegast. In veel ervan wordt IJje neergezet als 'beestmens' en een 'onmaatschappelijk figuur'. Ook is er de angst voor een revolutie van anarchisten of communisten. Die ontkennen elke betrokkenheid en veroordelen IJje ook. Wel wijzen zij op de diepe armoede die er in de Fries-Groningse Wolden heerst. In zijn omgeving zien mensen IJje vooral als een triest geval: het slachtoffer van zijn liefde voor een fatale vrouw. Maar in sommige kringen geldt hij ook als een held. Bij vechtpartijen met de politie of de marechaussee zijn 'Lutje IJje' en "Grootegast" nog jarenlang strijdkreten.

De vier politiemannen Aldert Meijer (Foxwolde, 1895), Mient van der Molen (Surhuisterveen, 1865), Hermannus Hoving (Groningen, 1899) en Jan Werkman (Oostwold, 1883) krijgen een staatsbegrafenis en een monument bij het vroegere gemeentehuis van Grootegast. Aaltje krijgt een jaar cel voor het verlaten van haar kinderen, en vertrekt daarna naar een instelling van het Leger des Heils in Amsterdam. In 1980 herenigt ze zich met haar kinderen. IJje krijgt eerst levenslange gevangenisstraf, die in hoger beroep wordt omgezet in 20 jaar cel. Hij leest en schrijft veel en wordt steeds zonderling. In 1941 overlijdt hij in het Rijkskrankzinnigengesticht in Woensel bij Eindhoven aan tuberculose.

Terugkijkend lijkt IJje het type 'verwarde man' die in razende drift handelde. Dat is misschien zo, maar er is meer. In de arme streek waar hij opgroeit zijn de gemeenschappen gesloten. De mensen zijn vooral op elkaar betrokken en regelen hun zaakjes het liefst onderling. Ze hebben het niet zo op met gezag van buitenaf. Als Aaltje bij IJje intrekt komt hij in conflict met het oude gezag – dat van de dorpsgemeenschap – én het nieuwe gezag van de wet. Voor het eergevoel en de zenuwen van de schietgrage IJje is die combinatie te veel.

Thematische lijnen

2. Wat geeft betekenis? - zingeving en levensbeschouwing
3. Woord en beeld verbinden - taal, kunst en cultuur
5. Wie telt er mee? - sociale (on)gelijkheid
6. Wie bestuurt er? - politiek en samenleving

Verwijzingen

Canon van Groningen [Rode banieren in het graan](#)

Literatuur

Hazekamp, A. (2023). Geestverwanten van Domela Nieuwenhuis. Het vrije socialisme in Groningen, Friesland en Drenthe 1890 – 1940 (uitgeverij Louise,
Henstra, L. (2021). Het teken van het beest : IJje Wijkstra en de geschiedenis van de viervoudige politiemoord, 18 januari 1929 – dissertatie Universiteit Leiden [[link](#)] Handelseditie Amsterdam 2012.
Overdiep, G. (1978) De strafzaak tegen IJje Wijkstra. (Buitenpost, jaartal)

27. Duifje Denneboom

De Holocaust in het Westerkwartier

Tijd van de wereldoorlogen (1900-1950) / eerste helft 20e eeuw; Tijd van wereldoorlogen en mensenrechten (1900 – heden)

Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme; Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden en zigeiners (roma, sinti); de Duitse bezetting van Nederland / De Tweede Wereldoorlog en de Holocaust

In mei 1940 valt Duitsland Nederland binnen. Vanaf dat moment worden stapsgewijs regels ingevoerd die het leven van joodse medeburgers moeilijker maken. Vanaf 1942 beginnen de deportaties – ook vanuit het Westerkwartier. De meeste leden van de joodse gemeenschap in Leek, maar ook joden in andere dorpen worden in Duitse concentratiekampen vermoord. [lees meer]

Afbeelding 33: : Joodse School en monumet te eek:

Vanaf de 18^e eeuw strijken joodse immigranten vanuit Duitsland ook in het Westerkwartier neer [zie venster 18]. In het jaar 1796 hebben zij en hebben andere religieuze groepen gelijke rechten gekregen. De Nationale vergadering, het parlement van het Bataafse volk, besluit dat "*geen Jood zal worden uitgesloten van enige rechten of voordelen, die aan het Bataafs burgerrecht verknocht zijn.*" Gelijkheid voor de wet betekent nog niet dat er geen onderscheid meer gemaakt wordt. Joden en andere inwoners van het Westerkwartier leven naast elkaar, maar niet altijd met elkaar. Toch groeien de groepen na verloop van tijd wel naar elkaar toe.

In Leek ontstaat rond 1800 met vallen en opstaan een 'kille', een Joodse gemeenschap. Al in 1783 hebben joodse burgers buiten het dorp grond gekocht voor een eigen begraafplaats – die er nog ligt. Rond 1810 bouwen ze een *sjoel*, een synagoge. Onderling praten ze tot pakweg 1880 Jiddisch, maar steeds vaker beheersen ze de streektaal. Onderling zijn er rangen en standen. Sommige joden betalen veel voor de eigen synagoge en de school, anderen zijn er te arm voor.

In 2014 kijkt Sikke Casemier, geboren in Leek in 1932, terug op zijn jeugd jaren. Hij speelde veel met zijn joodse buurjongen Levie Israëls. In het dorp wonen dan zo'n 70 à 75 Joden. In Leek wemelt het van de kleine winkeliers, slaggers, bakkers en kruideniers. Het dorp is arm en er zijn heel veel werklozen. Sikke herinnert zich '*dat de joodse inwoners overal aan mee deden en actief waren in het verenigingsleven, maar ook dat er veel over hen gepraat werd*'. Er zijn vooroordelen. Op een gegeven moment krijgt de kleine Sikke zomaar een cadeautje van Samuel Levie, de voorzitter van de Joodse gemeente, lid van de gemeenteraad en eigenaar van een kledingwinkel. Het is '*speelgoed in de vorm van een motorrijder op een motorfiets met zijspan*'. Sikke is altijd blijven nadenken over dat onverwachte cadeau – wist Samuel Levie wat er aan stond te komen?

De joodse inwoners van Leek hebben allerlei beroepen. De vader van Sikke' s vriendje Levie, Heiman Israëls, is vertegenwoordiger in naaimachines van het merk Singer en dansleraar. Op zaterdagvonden

geven zijn vrouw Aaltje en hij dansles. Exportslachterij Van Dam biedt aan tientallen mensen werk. Ook hebben de van Dams een slagerswinkel. Ook andere joden zijn koopman en/of slager, en velen trekken rond als marskramer.

Afbeelding 34: Duifje en Leo

Duifje of Ducie Denneboom wordt in 1922 geboren in Leek. Haar vader Herman Henri Denneboom heeft er samen met zijn broer een kledingzaak. Hij is lid van een tennisvereniging, zingt bij een koor, is actief in de synagoge en interesseert zich voor politiek. Dat laatste 'erft' Duifje van hem: al jong is ze lid van een zionistische beweging die streeft naar een eigen joodse staat Israël in Palestina. Aan het begin van de oorlog werkt ze als dienstmeisje in Groningen bij de familie Lifschitz, waar ze zich praktisch voorbereidt op een leven in Palestina. Als ze niet meer mag reizen omdat ze joods is, keert ze terug naar Leek.

Daar verlooft ze zich in 1941 met Salomon Joël (Leo) van Essen uit Groningen. Ook hij is van plan naar Palestina te gaan: eerder woonde en werkte hij in een zionistische woongroep in Beverwijk. In de zomer van 1942 trouwt het stel. Duifje is dan 20.

Precies op dat moment beginnen de deportaties. In juli 1942 vertrekken de mannen. Heiman Israëls, de vader van Sikke's vriendje Levie, schrijft vanuit Westerbork dat het goed met hem gaat. Veel mensen geloven ondanks alles in een goede afloop. Maar in november volgen de vrouwen en kinderen. Aaltje, de moeder van Levie, heeft de koffers en tassen al klaar gezet. Tegen Sikkes ouders zegt ze: 'misschien zijn we er morgen niet meer', want de dag van vertrek blijft lang onduidelijk. Ze denkt dat ze haar man zal terugzien in het oosten. Op 15 december worden Aaltje en Levie in Auschwitz vergast, hun vader is dan al drie maanden dood. Ook de broers Van Dam vinden daar de dood. Leo en Duifje worden vanuit Westerbork in september 1943 naar Auschwitz gestuurd. Leo sterft daar op 1 december. Duifje komt terecht in een blok voor medische experimenten en sterft uiteindelijk in Bergen-Belsen in maart 1945. Haar twee jongere zusjes, Selma en Hertha, duiken onder en overleven. Met hun moeder emigreren zij later wél naar Israël.

Ook de joodse inwoners van Aduard, Hoogkerk Niezijl, Noord- en Zuidhorn en andere dorpen in het Westerkwartier worden afgevoerd en komen nooit meer terug. Sinds enkele jaren zijn er op veel plekken *Stolpersteine* / struikelstenen om hen te gedenken. Sinds 2023 is er bovendien een digitaal monument voor alle oorlogsslachtoffers in de gemeente.

Thematische lijnen

2. Wat geeft betekenis? - zingeving en levensbeschouwing
3. Woord en beeld verbinden - taal, kunst en cultuur
5. Wie telt er mee? - sociale (on)gelijkheid
6. Wie bestuurt er? - politiek en samenleving

Verwijzingen

Canon van Nederland: Tweede Wereldoorlog; Anne Frank

Canon van Drenthe: Kamp Westerbork; Onderduiken

Canon van Groningen: Deportaties

Joods Monument – alle slachtoffers van de Holocaust

Museum het Joodse Schooltje - Leek

WKregister – alle militairen, verzetsstrijders, joden en andere burgers die in de Tweede Wereldoorlog in en rondom de gemeente zijn omgekomen.

Literatuur

Casemier, S. (2014). Oorlog. *Historisch Leek*, 2 & 3, 2014

Klinken, G. van (1987). De Joodse Gemeenschap in het Groninger Westerkwartier, Peize en Roden, 1987

Boiten, E.A.J. e.a. (1980). Groningen in oorlogstijd – Aspecten van de bezettingsjaren 1940-1945, Haren, Groningen, 1980

Koops, E., Michel, A. (2015). De familie Denneboom, *Historisch Leek* 1, januari 2015

Perton, H. (2006). Vermaak in de regio vlak voor de oorlog.

<https://groninganus.wordpress.com/2014/12/06/vermaak-in-de-regio-vlak-voor-de-oorlog/>

28. Limburgers in Leek

Vluchtelingen in WO2

Tijd van de wereldoorlogen (1900-1950) / eerste helft 20e eeuw; Tijd van wereldoorlogen en mensenrechten (1900 – heden)

Het voeren van twee wereldoorlogen; De Duitse bezetting van Nederland; verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering

De twintigste eeuw is een eeuw van vluchtelingen. Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog (1914 – 1918) slaan een miljoen Belgen op de vlucht naar Nederland uit vrees voor Duitse troepen. In de Tweede Wereldoorlog (1939 – 1945) moet bijna één op de tien Nederlanders zelf gedwongen verhuizen. Vanaf najaar 1944 – 1945 komen Midden- en Noord- Limburg en het rivierengebied in de frontlinie te liggen. Vluchtelingen komen ook naar het Westerkwartier en sluiten er vriendschappen voor het leven. Welke vluchtelingen uit welke oorlogen zijn er nu? Kunnen ze hier vriendschappen sluiten? [lees meer]

Op 6 juni 1944 vallen geallieerde troepen Europa binnen om Nazi-Duitsland te verslaan. Twee maanden later al, bereiken ze de Nederlandse grens. Ze proberen al in september Arnhem en Nijmegen te veroveren en zo controle te krijgen over de Rijn, de Waal en de Maas, maar dat lukt niet. De Duitsers graven zich in en sturen iedereen weg die hen in de weg kan zitten. Rond Arnhem en in Midden- en Noord-Limburg, overal langs de Maas en Rijn beschieten de geallieerde en Duitse legers elkaar.

Grote groepen vluchtelingen verlaten huis en haard. Velen gaan naar het Noorden, waar nog voldoende voedsel is. Ook de gemeente Leek zoekt plaatsen voor honderden evacués. Alleen al uit het Limburgse plaatsje Velden komen zo'n 300 mensen. Ook elders in het Westerkwartier krijgen vluchtelingen opvang en huisvesting, vaak maandenlang. Soms leidt dat tot wat wrijving, maar vaker leren mensen die elkaar anders nooit hadden ontmoet elkaar begrijpen. In de lente van 1945 kunnen de meeste vluchtelingen weer naar huis, waar veel kapot is gegaan. Tussen de Groninger gastheren en Limburgse gasten blijven vaak tientallen jaren contacten bestaan.

De Limburgse boer Leo Roosenboom heeft zijn eigendommen thuis begraven en begint op donderdag 19 oktober 1944 vanuit Gennep in Noord Limburg een lange voettocht. Op 18 november komt Leo in Tolbert aan. In een brief beschrijft zijn zus Door de lange voettocht via Goch, Calcar en Rees in Duitsland naar 's Heerenbergen en Zeddam in de Achterhoek: *'Die eerste twee dagen was alles zowat lopen, toen hebben vader en moeder 70 tot 75 km afgelegd, ik had een blaar onder de voet. Verder zijn we dinsdag vertrokken naar Lichtenvoorde, weer twee dagen geweest en weer verder, zijn overal goed verzorgd, stampot wortel smaakte best.'* In februari 1945 wonen er in Midden- en Noord-Limburg bijna geen mensen meer.

Veel Limburgers komen aan in Groningen. Vanuit het Harmoniegebouw vertrekken ze in een lange stoet met koetsen naar Leek. Daar krijgen ze allemaal een adres waar ze kunnen overnachten. De inwoners van Leek moeten kamers afstaan: wie niet meewerkt kan onteigend worden. De Limburgers voelen zich *'verloren, berooid en ontheemd'*. Eén vrouw heeft onderweg een miskraam gehad, velen dragen *'ongedierte'* bij zich. Een ander probleem is de communicatie: de Limburgers en de Groningers verstaan elkaars taal niet... Een Limburgse schrijft: *'(...) het is wat met ons, wij zitten in de provincie*

Groningen (...) Wij, Hen en ik, zitten met Jantje bij deftige lui, een bonthandelaar. Riet en Henk zitten samen bij een boer, wij hebben het allen best (...) Het kan niet beter, elke dag vleisch. (...) Wij zijn nu al elf weken uit Gennep vandaan (...) en nu zijn de Tommy's (= de Engelsen) nog niet in Gennep (...).

In het kleine Enumatil zitten zestig evacués. Een kind vertelt: „In Limburg waren we gewend geraakt aan (maar niet vertrouwd met) vliegtuiggeronk, kanongebulder, denderende legervoertuigen, gierende granaten en oorverdovende inslagen. In Enumatil was het stil, heel stil. Eerst was dit vreemd, daarna weldadig”.

Leo Roosenboom fietst in januari 1945 van Tolbert naar 's Heerenberg in de Achterhoek, maar kan niet verder naar het zuiden. In april lukt het hem wel. Gennep ziet er 'treurig uit. ... het huis heeft 12 voltreffers gehad ...', schrijft hij.

Als de geallieerden Groningen naderen ontstaat er opnieuw angst. Schuilkelders zijn er nauwelijks, als je een gat graaft zit je zo in het grondwater. Op zondag 15 april rijden Britse voertuigen de brug van Enumatil over. Nu kan iedereen weer naar huis! Niet iedereen wil dat. Joke Derks schrijft 'Ik was de enige die achter wilde blijven, dus dat was huilen'. Maar ze is nog minderjarig en ze moet mee. Maar „Het Schreiershoekje 18 in Leek zal altijd bij me blijven en al die lieve mensen”.

Thematische lijnen

1. Leven in een kwetsbare delta - Nederland waterland
3. Woord en beeld verbinden - taal, kunst en cultuur
6. Wie bestuurt er? - politiek en samenleving

Verwijzingen

Canon van Nederland De Tweede Wereldoorlog

Canon van Groningen Beschadiging bij de bevrijding

Literatuur

Eskes, J. (2005). 'In een lange stoet van koetsen, karren, gingen we op weg naar de Leek' - evacués uit Limburg in Groningen, in *Historisch Leek*, januari 2005

29. Molukkers in Marum

tijd van televisie en computer (vanaf 1950) / tweede helft 20e eeuw / Tijd van wereldoorlogen en mensenrechten (1900 tot heden)

De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld; de ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen / Dekolonisatie ; Groei van welvaart en diversiteit

Direct na de Tweede Wereldoorlog breekt er een nieuwe oorlog uit in Indonesië. Nederland wil haar kolonie in de Oost niet opgeven, maar doet dat onder druk van andere landen eind 1949 toch. Inwoners van de Molukken die mee hebben gestreden aan de kant van de Nederlanders richten in 1950 een eigen land op, de *Republik Maluku Selatan (RMS)*. De regering van Indonesië staat dat niet toe. De Nederlandse regering haalt in 1951 Molukse militairen met hun gezinnen naar Nederland. Daar wonen ze verspreid over het land lang in kampen, onder andere in Marum. Tot op de dag van vandaag woont daar een Molukse gemeenschap. [lees meer]

Figuur 2: Monument voor de Molukkers in Nuis

Na de overgave van Japan in augustus 1945 breekt er in Indonesië een nieuwe oorlog uit. Een nationalistische beweging verklaart het land onafhankelijk, maar Nederland wil weer de baas zijn in zijn oude kolonie. De strijd duurt bijna vijf jaar en er vallen duizenden slachtoffers. Onder druk van onder andere de Verenigde Staten geeft Nederland in 1949 toe.

Veel inwoners van het eiland Ambon en de Molukken vechten in de oorlog mee met het *Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL)*. Zij willen geen deel uitmaken van de eenheidsstaat Indonesië en roepen in 1950 een eigen land uit: de *Republik Maluku Selatan (RMS)*. De Indonesische regering staat dat niet toe en stuurt militairen. De regering in Den Haag haalt in 1951 5000 Molukse militairen met hun gezinnen naar Nederland – in totaal zo'n 12.500 mensen - in de hoop dat er nog een oplossing komt. Bij aankomst in Nederland worden de soldaten tot hun verbijstering ontslagen uit de landmacht. Verspreid over het land worden de Molukkers

ondergebracht in kampen – waaronder ook vroegere concentratiekampen.

Tweehonderdvijftig Ambonezen of Molukkers komen terecht in een barakkenkamp in Nuis. Het is in 1941 gebouwd door de *Nederlandse Arbeidsdienst (NAD)*. Jongens krijgen er in de oorlog een soort militaire training. Na de oorlog is het een tijdje een interneringskamp voor mensen die met de Duitsers hebben samengewerkt, en ook een jeugdgevangenis. Voor de Molukkers is de aanblik van de kampen – ook dat in Nuis – een koude douche: moeten ze hier echt in gaan wonen? Maar iets is beter dan niets, en bovendien denken ze dat ze snel weer terug zullen keren.... Ook de regering gaat daar van uit: het is niet de bedoeling dat de Molukkers snel zullen 'vernederlandsen'.

Kamp Nuis bestaat uit barakken en gemeenschappelijke voorzieningen. Kinderen vinden het er niet ongezeellig, want er zijn veel speelkameraadjes en de onderlinge banden zijn hecht. Er is een centrale keuken en een gemeenschappelijk badhuis. Maar ze herinneren zich ook hun teleurgestelde en boze ouders. Eind jaren 1950 wil de regering de kampen afbreken en nieuwe woningen bouwen. Daar is verzet tegen: de terugkeer naar Ambon lijkt zo steeds meer een onhaalbare droom. Maar een nieuwe, eigen wijk in Marum heeft ook voordelen. In 1964 wordt het kamp gesloten en verhuizen alle inwoners naar hun eigen Molukse wijk in Marum.

Toch voelen de Molukkers zich in de steek gelaten. Waarom helpt Nederland hen niet om een eigen land op te bouwen? Kinderen van de tweede generatie leven tussen twee werelden in: die van hun boze en gefrustreerde ouders en die van hun Nederlandse omgeving. In de jaren 1970 radicaliseren sommigen en gaan over tot geweld. Molukse jongeren kapen treinen, gijzelen mensen en vragen daarmee aandacht voor de Molukse zaak. Daar vallen doden bij. Ook in Marum worden Molukkers daarop aangekeken – de Binnenlandse Veiligheidsdienst houdt ze ook in de gaten. Geleidelijk integreert de tweede en derde generatie Ambonezen in Nederland. Ze vinden werk, trouwen, stichten gezinnen. Toch geven ze hun idealen en hun droom van een eigen staat op de Molukken niet op. Met een eigen stichting *Talitha Kumi* proberen ze in Marum de Molukse geschiedenis en cultuur te beschermen.

In 2009 brengt koningin Maxima een bezoek aan de Molukse wijk in Marum, die net gerenoveerd is. Nog steeds wonen daar zo'n 250 nazaten van de militairen die in 1951 zijn gekomen. Ook bezoekt ze er een tentoonstelling over 'Molukkers in Nederland'. In 2010 wordt in Marum een beeld onthuld van de kunstenaar Gert Sennema: *Tante Ambon*. Ze draagt een koffer, maar waar reist ze heen? Ze weet niet wat haar te wachten staat. Het beeld symboliseert de vrouwen van de KNIL-soldaten.

In 2021 vragen diverse burgemeesters aan de regering om het leed van de Molukkers te erkennen en met hulp over de brug te komen. Het is dan 70 jaar geleden dat ze in Nederland zijn aangekomen. In 2023 adviseert een commissie dat leerlingen op school meer moeten leren over de geschiedenis van Nederlands-Indië en Nederland, inclusief het verhaal van de Molukkers. De Molukkers in Marum zijn, zo zeggen ze in de krant, blij met de oproep van de burgemeesters maar het is nog wel afwachten wat zo'n oproep in de praktijk betekent.

Thematische lijnen

2. Wat geeft betekenis? - zingeving en levensbeschouwing
3. Woord en beeld verbinden - taal, kunst en cultuur
5. Wie telt er mee? - sociale (on)gelijkheid
6. Wie bestuurt er? - politiek en samenleving

Verwijzingen

Literatuur

30. Intensieve Landbouw

Economie versus ecologie?

Vanaf de Grote Landbouwcrisis in de 19^e eeuw wil de overheid dat boerenbedrijven groter groeien en efficiënter gaan werken. Ruilverkaveling en mechanisatie kunnen daarbij helpen, maar dat gaat beter op de kleigronden in het Noorden dan in de zandgronden in het Zuiden van het Westerkwartier. Na de Tweede Wereldoorlog wordt het beleid om boerenbedrijven groter te maken voortgezet. In delen van Nederland wordt de landbouwsector een industrie waar nog maar weinig mensen in werken, maar die wel enorme opbrengsten heeft. In het Westerkwartier gebeurt dat maar ten dele. Daarnaast komt verzet tegen deze manier van boeren – ook uit onverwachte hoek. [lees meer]

In reactie op de landbouwcrisis (1875 – 1895) besluiten veel landen de prijzen van graan uit het buitenland te verhogen. De Nederlandse regering kiest daar niet voor. In plaats daarvan stimuleert ze boeren om efficiënter te gaan werken. Door stukken land te ruilen (ruilverkaveling) ontstaan grotere stukken aaneengesloten land. In Met de inzet van machines wordt het goedkoper om voedsel te produceren. Samen leidt dit tot een hogere landbouwopbrengst met minder kosten. Dat is goed voor de boeren, maar niet voor de landarbeiders. Die worden werkloos, gaan werken in fabrieken of migreren naar de VS, Zuid-Amerika en Zuid-Afrika (zie vensters 20 en 23) . Via werkverschaffingsprojecten worden de overgebleven arbeiders aan het werk gezet om heide en onland ontginnen.

Ook na de Tweede Wereldoorlog zet de Nederlandse overheid een deel van dit beleid voort. Sicco Mansholt (1908 – 1995) is boer en landbouwwetenschapper in Groningen, lid van de SDAP en in de oorlog actief in het verzet. Hij is een zoon van Wabina Mansholt-Andraea [zie Venster 23]. Van 1945 tot 1958 is hij namens de PvdA minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening. Hij stimuleert schaalvergroting via ruilverkaveling en verdere modernisering van de landbouw. Motief is ook de hongerwinter van voorjaar 1945: dat mag nooit weer gebeuren. Mansholt voert importheffingen op en exportsubsidies voor Nederlandse landbouwproducten in. Als lid van de Europese Commissie (1958 – 1972) zorgt hij er bovendien voor dat boeren minimumprijzen krijgen voor hun producten.

Grote boeren stemmen over het algemeen op christelijke partijen, maar zijn best tevreden met de socialistische Mansholt. In het Westerkwartier is niettemin verzet. In Grootegast, Leek en Marum stemmen landarbeiders na de oorlog op de communistische partij. Wetenschappers, verschillende commissies en de overheid zelf bemoeien zich ermee: in het zuiden en het oosten van het Westerkwartier gaat het niet goed: er is armoede, werkloosheid, mensen zijn laag opgeleid. Er moet iets gebeuren met de landbouw in de streek. 1966 komt de Boerenpartij op. Die partij wil niet dat de overheid zich met de landbouw bemoeit. In Grootegast, Leek en Marum krijgen zij tot 1974 meer dan 10%, soms bijna 20% van de stemmen. Voor de kleine, gemengde bedrijven in de vroegere veengebieden betekent modernisering vooral hoge kosten. Ruilverkaveling staat gelijk aan het einde van het bedrijf. Dat laatste gebeurt daarom ook weinig, behalve voor de aanleg van de provinciale weg naar Drachten, de huidige A7.

In 1972 brengt een groep wetenschappers onder de naam *De Club van Rome* een onderzoeksrapport uit onder de naam *Grenzen aan de Groei*. Ze maken zich zorgen over de gevolgen van de menselijke leefwijze voor de natuur. Eurocommissaris Mansholt is onder de indruk van het rapport: hij wordt een uitgesproken tegenstander van zijn eigen politiek van schaalvergroting. Hij betreurt het dat hij boeren in Europa afhankelijk heeft gemaakt van Europese subsidies. Maar terugdraaien kan hij het niet.

Sinds die tijd weten we dat wij als mensen een gevaar zijn voor onze leefomgeving, en dat onze manier van landbouw bedrijven daar een rol in speelt. Er zijn boeren die biologische landbouw gaan bedrijven, ook in het Westerkwartier. Maar dat zijn er weinig. Een groot gedeelte van de overgebleven boeren kan niet anders dan doorgaan op dezelfde weg. Wetgeving, internationale landbouwbedrijven, de agro-industrie en ook banken houden de overgebleven boeren in de regio tot ver in de 21^e eeuw op het spoor van schaalvergroting, intensivering en industrialisering van de landbouw. Wel voeren de opeenvolgende gemeenten beleid om het Westerkwartier duurzamer te maken. Dat krijgt onder ander beslag in de wateropslag in de Lettelberter en de Tolberter Petten en de Marumer Lage

Als er in verband met klimaatverandering maatregelen moeten komen om de stikstofproductie in de landbouw te verminderen komen veel boeren in 2021 en 2022 opnieuw in verzet. De lokale partij die in het Westerkwartier opkomt voor de belangen van de boeren wordt bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 de grootste. Uitzonderlijk veel stemmen halen zij – niet onverwacht – in het oostelijke en zuidelijke deel van het Westerkwartier.

Thematische lijnen

4. Wat weten wij? - kennis, wetenschap en innovatie
5. Wie telt er mee? - sociale (on)gelijkheid
6. Wie bestuurt er? - politiek en samenleving
7. Knooppunt van verbindingen – wereldeconomie

Verwijzingen

Canon van Nederland [Europa](#)

Canon van Gelderland. [Ruilverkaveling](#)

De Fryske Kanon: [De Ruilverkaveling](#)

Literatuur

Abrahamse, J. (1999) Tussen de coulissen. Zuidelijk Westerkwartier werken aan een leefbaar platteland. Regiegroep Plattelandsbeleid Zuidelijk Westerkwartier

Bouman, P.J. e.a. (redactie) (1959). Bedreigd bestaan. De sociale, economische en culturele situatie in Noord Groningen. Groningen 1959

Commissie voor landbouwverbetering in het zuidelijk Westerkwartier (1951). Landbouwvraagstukken in het zuidelijk Westerkwartier.

Duijvendak, M. (2002). Wijde Horizon, Scherpe Blik. Regionale geschiedenis en Noord-Nederland - Gebiedsontwikkeling zuidelijk Westerkwartier: <https://www.zuidelijkwesterkwartier.nl/>

Stichting Streekverbetering Zuidelijk Westerkwartier (1958). Het Zuidelijk Westerkwartier in Beweging.

Westerman, F. (1999). De Graanrepubliek. Amsterdam

31. Café-cultuur

Tot de Tweede Wereldoorlog en ook nog daarna is de volkscultuur en het vermaak in het Westerkwartier aangewezen op huiselijke sessies met muzikanten, lokale kroegen, kermissen en jaarmarkten en paardenraces. Na de oorlog verandert dat: er zijn meer en andere plekken van vertier. Vanaf de jaren 1960 hebben mensen bovendien meer geld, kunnen verder reizen en zoeken elkaar op om andere dingen te beleven.

[dit venster moet nog gevuld . Jullie ervaringen zijn welkom]

32. Stadse Fratsen

Het Westerkwartier als overloopgemeente

Tussen 1900 en 2023 verdubbelt het aantal inwoners van het Westerkwartier nog eens, van 30 naar bijna 65.000. Nog in de jaren 1960 verwachtte men juist krimp, en in veel regio's in de noordelijke provincies is die er ook gekomen. Het tij keert doordat gezinnen uit de stad verhuizen naar dorpen in het Westerkwartier die goed te bereiken zijn. Vooral Zuidhorn, later ook Leek en Marum worden forensendorpen, en dat verandert het karakter van die dorpen – eb van de streek.

[dit venster is nog niet gevuld]